

Feminizam kao književna tema: komparativna analiza suvremenog hrvatskog i afričkog romana

Marić, Ivona

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:176370>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-09**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Odjel za kroatologiju

FEMINIZAM KAO KNJIŽEVNA TEMA:
KOMPARATIVNA ANALIZA SUVREMENOG
HRVATSKOG I AFRIČKOG ROMANA

Diplomski rad

Kandidatkinja: Ivona Marić

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Dubravka Zima

Zagreb, siječanj 2019.

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Odjel za kroatologiju

FEMINIZAM KAO KNJIŽEVNA TEMA:
KOMPARATIVNA ANALIZA SUVREMENOG
HRVATSKOG I AFRIČKOG ROMANA

Diplomski rad

Kandidatkinja: Ivona Marić

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Dubravka Zima

Zagreb, siječanj 2019.

SADRŽAJ

<u>1. Uvod</u>	9
<u>2. Feminizam</u>	10
<u>2.1. Vrste, organizacija, oblici i sadržaj feminizma</u>	12
<u>2.2. Lingvistika u feminizmu</u>	15
<u>3. Feminizam u Mozambiku u 21. stoljeću</u>	18
<u>3.1. Crni feminizam vs. Intelektualni feminizam u Africi</u>	18
<u>3.2. Povijest Mozambika, književnost i položaj jezika</u>	20
<u>3.3. Položaj žena u Mozambiku</u>	22
<u>4. Feminizam kao tema u hrvatskoj književnosti u 21. stoljeću</u>	24
<u>5. Usporedba teme feminizma u suvremenoj hrvatskoj i afričkoj književnosti na primjerima romana <i>Niketche: priča o poligamiji</i> Pauline Chiziane i <i>Žena-bomba</i> Ivane Sajko</u>	26
<u>5.1. Paulina Chiziane</u>	26
<u>5.2. <i>Niketche: priča o poligamiji</i> (2002, prevedeno na hrvatski 2013.)</u>	27
<u>5.3. Ivana Sajko</u>	36
<u>5.4. <i>Žena-bomba</i> (2004)</u>	38
<u>5.5. Usporedba hrvatskog i afričkog književnog feminizma na temelju pisanja Ivane Sajko i Pauline Chiziane</u>	45
<u>6. Zaključak</u>	48
<u>7. Popis korištene literature</u>	50

Sažetak

Ovaj rad proučava odnos hrvatskog i afričkog feminizma u kontekstu suvremene književnosti. Uspoređuje odnos tema i stil pisanja hrvatskih autorica u 21. stoljeću naspram jezika i tema afričke književnosti. S obzirom da ne možemo uzeti cijelu Afriku kao jedinstvenu cjelinu, kao primjer afričkog feminizma obrađuje se mozambička književnost. Reprezentativne autorice uzete u ovom radu su Ivana Sajko s knjigom *Žena-bomba* (2004.) te Pauline Chiziane s djelom *Niketche: priča o poligamiji* (2002, prevedeno na hrvatski 2013.). Stil pisanja i teme prezentirane su u sklopu feminističkih teorija i feminističkog shvaćanja jezika. Predstavljene su i razlike u shvaćanju feminizma u Hrvatskoj i Africi. Također se kroz diplomski rad i obradu ova dva djela mogu pratiti i vidljive sociološke razlike koje su prezentirale Ivana Sajko i Pauline Chiziane.

Ključne riječi: feminizam, lingvistika u feminizmu, crni feminizam, Mozambik, Hrvatska, suvremena književnost, Ivana Sajko, Pauline Chiziane, patrijarhalnost

Summary

This paper examines the relationship between Croatian and African feminism in the context of contemporary literature. It compares the relationship between the topics and writing styles of Croatian authors in the 21st century versus the language and topics of African literature. As an example of African feminism, Mozambique literature is examined. Authors that are examined in this paper are Ivana Sajko with the book *Žena-bomba* (2004) and Pauline Chiziane with the work *Niketche: a story about polygamy* (2002, translated into Croatian 2013). The style and topics are presented within feminist literary and linguistic criticism. There are also differences in understanding feminism in Croatia and Africa. Through the elaboration of these two works, one can observe the visible sociological differences that Ivana Sajko and Pauline Chiziane present.

Key words: feminism, linguistics in feminism, black feminism, Mozambique, Croatia, contemporary literature, Ivana Sajko, Pauline Chiziane, patriarchy

1. Uvod

Diplomski rad *Feminizam kao književna tema: komparativna analiza suvremenog hrvatskog i afričkog romana* bavit će se sličnostima i razlikama u književnoj interpretaciji feminizma u hrvatskoj i afričkoj književnosti. Prije svega, bitno je naglasiti kako su razlike između te dvije kulturne sredine velike. Jednako tako, književnu temu feminizma u Africi nemoguće je obraditi kao jedinstvenu cjelinu. Previše je različitih država, vjerovanja, povijesnih kolonizacija, jezika i kultura da bi se moglo skicirati jedinstveno, univerzalno shvaćanje. Kao primjer književnog feminizma u afričkoj književnosti odabrana je mozambička autorica. Djelo koje će biti predstavljeno kao reprezentacija književne feminističke prakse roman je *Niketche: priča o poligamiji* autorice Pauline Chiziane. Naravno, to nije jedina autorica koja se može smatrati predstavnicom afričkog feminističkog kanona, no smatram kako je ona, za razliku od drugih, hrabro i otvoreno progovorila o problemima koji se tiču tradicije, običaja, načina života i razmišljanja afričkih žena. Chiziane ne govori samo o jednom dijelu Afrike, već uspoređuje sjever i jug te prikazuje velike razlike između shvaćanja žena o vlastitom tijelu. U kontekstu hrvatske književne teme feminizma obradit ću knjigu Ivane Sajko *Žena-bomba*, koja je kroz tri različite priče interpretirala unutarnje nemire i razmišljanja „hrabrih“ žena.

Naravno, teško je posve adekvatno usporediti afrički i hrvatski književni feminizam, s obzirom da se feminizam kao književna tema u hrvatskoj književnosti razvio još u 19. stoljeću, a afrički tek krajem 20. stoljeća. Također, ogromne su socijalne, političke, društvene i vjerske razlike koje treba imati na umu pri shvaćanju razvoja. No, prije obrade djela, potrebno je dati okvir različitim teorijama feminizma, shvatiti metajezik feminističke kritike, psihološki aspekt pokreta feminizma te objasniti postoji li univerzalnost feminizma, predstaviti uvjete i gledišta feminizma u Hrvatskoj i Mozambiku u 21. stoljeću.

2. Feminizam

„Feminizam jeste pokret, ideologija, lično uvjerenje, mreža teorijskih pozicija, polazna točka u razmatranju fenomena koji se više i ne moraju ticati žena, pojmovni okvir, skup različitih (ponekad izrazito kreativnih) aktivnosti čiji je cilj pospješjenje položaja u kojem se žene danas nalaze, a nerijetko i pokušaj da se povijest pročita drugačije, da se iz njegova tkanja izvuku neka nevidljiva mjesta koja bi mogla poslužiti kao putokaz za buduće prakse.“ (Zaharijević, 2007: 111)

Teško je feminizam shvatiti i objediniti u jednoj univerzalnoj definiciji. Prije svega, jedinstveno shvaćanje žena nije moguće. Svatko drugačije razumije i živi feminizam.

Andriana Zaharijević u članku *Kratka istorija sporova: šta je feminizam?* jako dobro objašnjava početke feminizma. Dok većina ljudi povezuje početke feminizma s pojavom sufražetkinja, ona naglašava da je početak feminizma vidljiv i prije. Kao dokaz tome citira britansku novinarku Melanie Phillips koja vjeruje da feminizam počinje mnogo ranije, navodeći kao ilustraciju povijesne artikulacije muške dominacije riječima engleske prostitutke iz viktorijanskog doba: „Samo se s muškarcima i jedino s muškarcima moramo hvatati u koštac! Najpre sam zgrešila što sam htela da zadovoljim jednog muškarca, da bih se potom vukla od jednog do drugog. U policiji nas muškarci drže u šaci. Muškarci nas pregledaju, dodiruju nas rukama, leče i odbacuju. U bolnici nam opet muškarac čita molitve i Bibliju. Vode nas sudijama koji su također muškarci... A ovaj zakon koji me čini izgređnicom donela je Skupština u kojoj nema drugih do muškaraca.“ (Phillips, navedeno u Zaharijević, 2007: 112).

Prije interpretacije sadržaja pojedinog oblika feminizma, bitno je uputiti na povezanost književno-teorijskih tradicija i feminizma. Feministička teorija, pa tako i feministička književna kritika, oslanjaju se na tradiciju angloameričke kulturne teorije i francuske književne kritike. Toril Moi u knjizi *Seksualna/tekstualna politika* daje cjelovit i pregledan uvid u ove dvije teorije. Stoga ću se u dijelu rada pozivati na nju. Angloamerička teorija oblikuje se šezdesetih godina 20. stoljeća, nakon što su žene izborile pravo glasa. Do 1970. Betty Friedan je osnovala NOW (National Organization of Woman; Nacionalna organizacija žena). Dvije najpoznatije predstavnice angloameričke teorije su Kate Millett i Mary Ellmann.

Kate Millett svoju knjigu *Spolna politika* dijeli na tri dijela: Spolna politika, Povijesna pozadina te Književna refleksija. Prvi dio govori o odnosu moći između spolova, drugi daje jasan

pregled feminističke borbe i protivnika 19. i 20. stoljeća, a u trećem se dijelu interpretira feminističko čitanje na djelima D. H. Lawrencea, Henryja Millera, Normana Mailera te Jeane Geneta. (prema Moi, 2007: 45).

Druga je predstavnicica feminističke kritike Mary Ellmann. Njena knjiga *Razmišljanje o ženama* objavljena je prije *Spolne politike*, no nikada nije doživjela slavu kao njena nasljednica Millett. Ona nije progovarala o političkoj razlici i patrijarhalnosti u društvu. Njena je teza da je zapadna kultura na svim razinama prožeta fenomenom pod nazivom „mišljenje pomoću seksualne analogije“. U knjizi navodi jedanaest glavnih stereotipa ženstvenosti kako ih predstavljaju muški pisci i kritičari. Glavna joj je teza da muškarci pišu drugačijim stilom od žena: prodorno i autoritativno, dok žene pišu kroz jezik osjećaja. (prema Moi, 2007: 54-57)

Druga je važna teorija povezana s feminizmom francuska književna teorija. Najpoznatija je predstavnicica filozofkinja Simone de Beauvoir. De Beauvoir svoje teze iznosi u knjizi *Drugi spol* u kojoj interpretira gledište zapadnjačkog društva da je žena naspram muškarca inferiorna, da se na nju gleda kao na Drugu, drugačiju, dok se na muškarca gleda kao na superiornijeg tj. apsolutnog. Muškarac je slobodan istraživati, izražavati se i stvarati, dok je žena osuđena na dosadnu i repetitivnu rutinu. Žena, da bi popravila svoj položaj, treba postići samoaktualizaciju kroz svoju različitost te će se tako definirati kao subjekt, odnosno njena je različitost definira kao što ona jest. Simone zaključuje da sve žene trebaju biti jednake u svim segmentima s muškarcima te bi zakon i obrazovanje to trebali poticati. Djelo *Drugi spol* zadržava u svojoj egzistencijalnoj biti vjerovanje da se svaki pojedinac, neovisno o spolu, klasi i dobi, treba poticati na definiranje sebe kao subjekta te da preuzme odgovornost koja dolazi s tom definicijom. (Mussett, <https://www.iep.utm.edu/beauvoir/#H3>) Francuska je književna kritika imala snažan teorijski, poglavito filozofijski i psihoanalitički naboj. (Biti, 1997; 88)

2.1. Vrste, organizacija, oblici i sadržaj feminizma

Suvremeni feministički pokret analizira se s obzirom na različite tipove konceptualizacije, organizacija, oblika i sadržaja borbe. (Cerjan-Letica, 1985: 167). Kako se vrijeme, politika i društvo mijenjaju, tako se mijenja i shvaćanje feminizma.

Prva vrsta feminizma je klasični liberalni feminizam. To je teorijsko i političko opredjeljenje koje, polazeći od pretpostavke da su žene, kao i muškarci, razumna i slobodna bića, i da su prema tome jednaki, smatra da bi žene trebale imati jednaka prava kao i muškarci. Klasični feminizam bori se da žene dobiju jednaka prava kao i muškarci prvenstveno u kontekstu obrazovanja, prava glasa i prava posjedovanja. Prvi se put javlja krajem 18. stoljeća kao teorija i kao politički zahtjev i to u Deklaraciji o pravima žene i građanke Amerikanke Olympe de Gouges. („Žena je rođena slobodna i živi jednaka muškarcu u svojim pravima.“) (Duhaček, 2011: 86) Političku borbu za prava žena propagirale su sufražetkinje, prije svega u SAD-u i Velikoj Britaniji. (Duhaček, 2011: 85). Najutjecajniji predstavnici klasičnog liberalnog feminizma su Olympe de Gouges, Mary Wollstonecraft, Harriet Taylor Mill i John Stuart Mill. Glavno je postignuće liberalnog feminizma ispunjenje osnovnih zahtjeva u zapadnoj civilizaciji, te artikuliran zahtjev da se to proširi na globalni plan, te da postane civilizacijski minimum kada su u pitanju rodni odnosi moći. (Duhaček, 2011: 94).

Druga je vrsta feminizma anarhistički feminizam. Emma Goldman, američka anarhistica, anarhizam definira kao „filozofiju novog društvenog poretka zasnovanu na slobodi koja nije ograničena zakonima koje propisuju ljudi“. (Goldman, navedeno u Perović, 2001: 95). Smatra da su sve vrste vlasti zasnovane na nasilju, da su pogrešne, štetne i nametnute, a da anarhizam teži slobodi i ravnopravnosti svih članova. (Perović, 2011: 95). Anarhistički feminizam naglašava specifičnost ženske podređenosti, odnosno njenu dvojnju strukturu podređenosti: prvo kao žene, a mjesto te podređenosti locira u patrijarhalnoj obitelji, pa tek onda kao građanke u nepravdom društvu. Prve inzistiraju da je ono što je privatno i osobno u stvari političko pitanje. (Perović, 2011: 97). Ova je teorija u mnogim segmentima zastupljena u djelu Ivane Sajko *Žena-bomba*.

Treći je oblik feminizma egzistencijalistički feminizam. Javlja se u Francuskoj 1949. godine a najutjecajnija predstavnica je spomenuta Simone de Beauvoir. Glavni problem kojim se egzistencijalistički feminizam bavi je problem podređenog, inferiornog i nejednakog položaja žena

u društvu. Žena se i dalje predstavlja riječima Druga u odnosu na muškarca. Žena je i dalje objekt jer je inferiorna, sekundarna, "devijacija" od muške norme. I dalje ih se doživljava kao predmet tjelesnosti. Poteškoće u shvaćanju i doživljavanju žene kao ravnopravne muškarcu nastaju zbog ženske biološke strukture, tj. činjenice da se ženu opisuje kao slabiji spol. Reproductivnost, uloga majke, kućanice i supruge onemogućava joj uspinjanje na hijerarhijskoj ljestvici, a posljedica toga je i nemogućnost postizanja slobode i jednakosti. Rješenje koje egzistencijalistički feminizam nudi je osvajanje reproduktivnih prava, tj. prava na odlučivanje o kontracepciji i abortusu, davanje poslova ženama, mogućnosti da se razvijaju u intelektualnom duhu, da grade osobnost na temelju znanja i mogućnosti, odbijajući život koji im društvo i muškarci nameću. Ova teorija feminizma je uvelike zastupljena u djelu mozambičke književnice Pauline Chiziane *Niketche: priča o poligamiji*. (Bahovec, 2011: 107-126)

Sljedeći je oblik feminizma radikalni feminizam. Središnja pozicija je u tumačenju patrijarhata kao sistema koji neravnopravno distribuira moć na spolnoj osnovi. To je ujedno i najspornija sintagma. (Zaharijević, 2011: 139) Radikalna feministička teorija stavlja naglasak na psihologiju, katkada zanemarujući činjenicu da ljudsku psihologiju oblikuju ekonomski i socijalni faktori. Bolji socijalni i ekonomski status pojedinca utječu na bolji psihološki profil pojedinca. Kada bi se ženama dala veća moć i mogućnost napredovanja, one bi imale više slobode i samim time bi se mogla postići jednakost. Odnosi među ljudima analiziraju se na nov način i potiče se pitanje interpersonalne dominacije (u obitelji, školi, među rasama, spolovima, itd.); liberalna terminologija postizanja jednakosti pred zakonom se napušta. (Cerjan-Letica, 2011: 168). Radikalni feminizam rješenje vidi u obliku izjednačavanja u ekonomskoj, političkoj, kulturološkoj, mitološkoj i arhetipskoj sferi.. (Zaharijević, 2011: 151).

Utjecaj postkolonijalne teorije na feminizam javlja se u drugoj polovici 20. stoljeća u zemljama Trećega svijeta koje su bile kolonizirane u prošlosti. Širenjem globalizacije i borbom protiv kolonizatora jača i globalni feminizam. Kolonizirano stanovništvo, svjesno loših životnih uvjeta nametnutih po kolonizatorima, želi se boriti protiv tzv. socijalnog darvinizma odnosno shvaćanja po kojim kolonizatori (jači) imaju pravo vršiti teror nametanjem svojih uvjerenja slabijima (koloniziranim). Traži se pravo na samoodređenje, globalna ženska solidarnost koja se

čini univerzalnom sve do onoga trena kada tema postanu prava žena Trećega svijeta. (Karanfilović, 211: 232-240) Iz toga proizlazi da feminizam zastupa borbu za prava žena na Zapadu. Onoga trena kada se trebaju braniti prava žena koje nisu u njihovoj sferi interesa, tj. gdje su predstavljene žene Afrike, feminizam više nije jedinstven. Svaka grupacija zastupa samo one interese koji se direktno njim tiču.

Kada govorimo o globalnom feminizmu, nameće se problem o kojem je često govorila radikalna američka feministkinja bell hooks, pitanje klasnog odnosa. „Patrijarhat središnjih tokova pojačao je ideju kako su problemi žena iz klasno privilegiranih grupa jedini kojima je vrijedilo poklanjati pozornost. (...) Feministička nastojanja da se ženama zajamči društvena jednakost s muškarcima vlastite klase skladno su se podudarala s bijelim, nadmoćnim, kapitalističkim, patrijarhalnim strahovima da će bijela moć nestati ako nebijeli ljudi steknu jednak pristup ekonomskoj moći i povlasticama.“ (hooks, 2004: 59) hooks sugerira da feminizam prestaje biti globalan onoga trena kada se bjelkinje trebaju boriti protiv klasnog sustava i zauzeti za žene koje nisu dio njihove klase, a tu se često aludira na crnkinje. „(...) jer bijeli, nadmoćni patrijarhat porobljuje i/ili podčinjava mase žena Trećega svijeta“ (hooks, 2004: 62). Taj je klasni feminizam podvrsta crnog feminizma.

Crni feminizam odnosi se na zaštitu i stavljanje primarnog akcenta na žene u Africi. Javlja se u SAD-u sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća kao reakcija na nepravdu u pokretu za građanska prava. Naime, građanska prava su se temeljila isključivo na suzbijanju maltretiranja crnih muškaraca. Feministkinje koje su sudjelovale u pokretu, tražile su bolje uvjete za rad bjelkinja. Ni u jednom se trenutku nisu osvrnule na nepravdu koja se još uvijek vrši nad crnkinjama. Crne žene i dalje rade u tvornicama i na drugim teškim fizičkim poslovima i nehumanim uvjetima. No za njihova prava se nitko nije borio. (https://hr.wikipedia.org/wiki/Crni_feminizam) Crni feminizam je poseban fenomen jer je ovo vrsta feminizma kojoj primarni cilj nije ujedinjenje svih žena u globalnu cjelinu, već razlikovanje društvenih položaja crnkinja i bjelkinja.

Spomenut ćemo još jednu teoriju relevantnu za djela Ivane Sajko i Pauline Chiziane: postmoderni feminizam koji se javlja krajem osamdesetih godina 20. stoljeća i danas je aktualan. Prvenstveno se razvio u razvijenim industrijskim društvima a s godinama se proširio na cijeli svijet. Uzrok nastanka teorije je i dalje prisutna inferiornost žena. Napredak položaja žena u

društvu od početaka pa do devedesetih godina je vidljiv no i dalje vlada shvaćanje da su žene inferiornije i podređenije u odnosu spram muškaraca. (Blagojević, Lončarević, 2011: 204-213) Primjerice, Sajko, koja je živjela u Hrvatskoj i zatim u Berlinu, još uvijek ima potrebu govoriti o pravima žena. Bez obzira koliko se mi smatramo modernom i liberalnom civilizacijom, još uvijek su vidljivi tragovi patrijarhalnog društva. Situacija je još gora u Africi. Mozambik je u tom kontekstu među naprednijim afričkim društvima budući da se tamo najbrže razvija feminizam. Sve su češći javni govori mozambičkih žena, znanstvenica i književnica, koje propagiraju jednakost i ravnopravnost. No, bez obzira što traže jednakost, još uvijek poštuju staru tradiciju te vjeruju da muškarci imaju veća prava, te ih se treba poštivati, jer su oni stup obitelji.

2.2. Lingvistika u feminizmu

Jedna je od zanimljivih artikulacija feminističke teorije ona lingvistička, odnosno usmjerenost na definiranje tzv. „ženskog“ i „muškog“ jezika i načina pisanja. Toril Moi navodi Hélène Cixous kao prvu koja je proučavala koncepciju ženskog pisanja. Za nju su ženstveni tekstovi oni tekstovi koji rade na razlici, koji teže borbi za potkopavanje dominantne tzv. falogocentrične¹ logike i za rastavljanje zatvorenosti binarnih opreka, napominjući da je bitno da empirijski spol autora ne uzima kao polazište, već da se rodna razlika artikulira u pisanju: „Većina je žena ovakva: pišu poput nekog drugog - muškarca - i u svojoj ga nevinosti potpomažu i daju mu glas, te na kraju proizvedu pisanje koje je zapravo muževno. Mora se jako paziti kada se radi sa ženskim pisanjem da se ne upadne u zamku imena: to što je potpisan ženskim imenom, tekst ne čini nužno ženstvenim. Moglo bi jednako tako biti riječ o muževnom pisanju, i obrnuto, sama činjenica da je tekst potpisan muškim imenom ne isključuje ženstvenost. Rijetko je, ali ponekad se ženstvenost može pronaći u pisanju koje su potpisali muškarci: ipak se događa.“ (prema Moi, 2007:153-154). Za Cixous je pisanje biseksualno, iako smatra da su žene puno sklonije

¹ Filozofski termin koji se u poststrukturalističkoj, osobito feminističkoj, teoriji koristi za izražavanje muških stavova i jačanje muške dominacije u ili preko jezika. *Phallogocentrism*, Oxford Dictionaries: English Dictionary, Thesaurus, & grammar help, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/phallogocentrism>, pristupljeno 30.1.2019.

biseksualnosti od muškaraca. Jednako tako naglašava da se ženstvenost u pisanju može raspoznati kao davanje prednosti glasu: „pisanje i glas...isprepleteni su.” „Žena koja govori jest svoj glas, ona materijalizira i ono o čemu razmišlja.“ (prema Moi, 2007: 160).

U hrvatskoj se lingvistici feminističkom lingvistikom bavi Tatjana Pišković. Po njenom mišljenju moderno i pravo bavljenje jezikom započinje 1973. godine kada je američka lingvistkinja Robin Lakoff objavila članak „*Language and Woman's Place*“. Dvije godine poslije objavila je i knjigu pod istim nazivom. Lakoff je smatrala da jezik nije jednostran. Jednako tako smatra da govornici rabe jezik te jezik rabi njih. (Lakoff, navedeno u Pišković, 2016)

Lakoff ističe da su žene jezično diskriminirane na dva načina. Prvi način podrazumijeva da se žene podučava kako moraju rabiti jezik, što je samo dio općega podučavanja o tome kako se biva ženom. Drugi, obespravljuje ih se načinom na koji se tretiraju u jeziku. Posljedica je jezične diskriminacije žena svojevrsno otpravljanje žene u podređene, pokorničke pozicije: ona može biti ili seksualni objekt ili neka vrsta sluškinje. Jako često se za žene koristila riječ Druga što također degradira njihov položaj u društvu. Nastojeći ilustrirati razlike između ženskoga i muškoga jezika, Lakoff upozorava na određene leksičke, sintaktičke i prozodijske potvrde tih razlika. (Lakoff, navedeno u Pišković, 2016). Ističe da kada govorimo o stilu pisanja, žensko pisanje obiluje bojama i slikama, dok je kod muškog pisanja to nemamo. Jednako tako muškarci smiju svoj govor začiniti jakim, vulgarnim psovkama kao što u javnosti smiju biti gnjevni i bijesni; žene se smiju žaliti, prigovarati i cendrati, ali ne smiju izgubiti živce jer to nije pristojno kao ni psovanje i vikanje. Zato se njima ne dopušta ništa vulgarnije od blagih i ublaženih psovki. (<https://stilstika.org/stiloteka/rasprave/150-feministicki-otpor-rodnoj-asimetriji-u-jeziku-i-jezikoslovlju>). Veliki protivnik takvom načinu pisanja danas je autorica Ivana Sajko, koja često pomiče granice svega onoga što se smatra ženskim pisanjem. Ona u svom pisanju često "gubi živce", koristi vulgarne i pogrдне riječi. Žensko pisanje ne znači da žena koja je sklona psovkama i vulgarizmu, nema prava biti to što je. Književnost je prostor gdje svaka osoba ima pravo biti ono što je ili što želi biti. Nema ustručavanja i straha. Tko želi čuti njihove unutarnje misli, može. Sajko, a i ja osobno, smatra da u književnosti nema mjesta predrasudama. Žena ima pravo biti ono što je. Ne mora se ustručavati opsovati ili reći nešto što možda društveno neće biti prihvatljivo, jer je „žena“. Nadalje, Tatjana Pišković objašnjava i da na sintaktičkoj razini razliku između muškoga

i ženskoga jezika potvrđuju dopunska pitanja ili upitne fraze koje se dodaju izjavnim ili uskličnim rečenicama uglavnom radi ljubaznosti i pristojnosti (Trebalo bi završiti taj posao, zar ne?, Sviđa ti dar, je l' da?, Dobro smo se proveli, zar ne?, Donesi mi knjigu, može?). Češće ih rabe žene i time ublažavaju izjave ne usuđujući se nešto ustvrditi ili nekome nešto narediti. Pišković se poziva na Robin Lakoff pa tako objašnjava da prema Lakoff postoje dva pristupa u proučavanju roda i jezika. Prvi je tzv. dominacijski pristup rodu i jeziku po kojem je uloga jezika već unaprijed definirana spolnom dominacijom muškaraca. Tu činjenicu potkrepljuje navodima iz UN-ove statistike iz 1980. godine gdje je 99% svjetskog kapitala i ekonomije bilo u rukama muškaraca. To im daje još veću autonomiju i mogućnost dominacije, a samim time i separaciju u jeziku. (usp. Eckert – McConnell-Ginet, navedeno u Pišković, 2016). Drugi je tzv. razlikovni pristup rodu i jeziku po kojem se razlike između muškoga i ženskoga jezika tumače različitim načinima socijalizacije djevojčica i dječaka. Prije svega, to se odnosi na činjenicu da je ženski jezik prisniji, dok muškarci i dalje u jeziku zadržavaju distance te hladnokrvnost. U današnje vrijeme, oba su pristupa podvrgnuta oštroj kritici. (<https://stilistika.org/stiloteka/rasprave/150-feministicki-otpor-rodnoj-asimetriji-u-jeziku-i-jezikoslovlju>)

Novi pristup proučavanju jezika i roda dala je Miroslava Bertoša u izlaganju sa Zagrebačkog lingvističkog kruga 2001. godine, uključujući treću teoriju koja pokušava pomiriti prethodne dvije, i donekle umanjiti razlike unutar jezika i roda. Riječ je o tzv. queer teoriji. Ta teorija proučava jezično ponašanje osoba koje se ne uklapaju u binarni rodni model. Raznolike queer kategorije i potkategorije razvile su supkulturnu inventivnu jezičnu djelatnost, osmislile oblike i značenja koja odgovaraju njihovim jezičnim potrebama, prilagodile stara značenja, usvojile pogrdna značenja i stigme iz dominantnih kultura i supkultura, i napunile ih pozitivnim značenjem. (Bertoša, 2002: 285). Njezino je tumačenje utjecajno i prihvaćeno jer ne odjeljuje jezik i spol. Među njima možemo pronaći i Sajko koja u svoje tekstove uvodi tzv. "muško" i "žensko" pisanje.

Za kraj, Miroslava Bertoša u radu *Jezične promjene i feministička kritika jezika* navodi: „Pristupajući jezičnim promjenama feministička kritika jezika nikada ne zaboravlja društveni karakter jezičnog fenomena. Zato su njezine lingvističke problematizacije interdisciplinarne, a strogo jezične činjenice ne mogu biti predmetom njezina primarnog interesa. Svjesne važnosti jezika u društvenoj konstrukciji i rekonstrukciji zbilje, feministkinje ipak ne mogu dozvoliti da

tako bitna pojava ostane zanemarenom u njihovim promišljanjima, pa mu na svoj osebujni teorijsko-aktivistički način posvećuju punu pozornost. Ako se to uzme u obzir, postaje jasno zašto se jezičnom problematikom ne bave samo lingvistkinje, već i književnice ili čak znanstvenice čija je temeljna struka daleko od jezikoslovne." (Bertoša, 2001: 74).

3. Feminizam u Mozambiku u 21. stoljeću

3.1. Crni feminizam vs. Intelektualni feminizam u Africi

Smatram da je najbolji način kako započeti priču u afričkom feminizmu izjava profesorice antropologije sa Sveučilišta u Georgetownu Gwendolyn Mikell koja je 1997. u uvodu svoje knjige *African Feminism: The Politics of Survival in Sub-Saharan Africa* feminizam u Africi definirala na sljedeći način: „African feminism owes its origin to different dynamics than those that generated Western feminism. It has largely been shaped by African Women’s resistance to Western hegemony and its legacy within African culture...it does not grow out of bourgeois individualism and the patriarchal control over women within capitalist industrializing societies... The debates in many Western countries about essentialism, the female body, and radical feminism are not characteristic of the new African feminism. Rather the slowly emerging African feminism is distinctively heterosexual, pro-natal, and concerned with many “bread, butter, culture, and power” issues.“ (Mikell, navedeno u Ahikire, 2014 : 8)

Potrebno je prije svega napomenuti da se Afrika ne može i ne smije tretirati kao jedinstvena cjelina i entitet (to je izrazito vidljivo na primjerima žena iz Alžira, Tunisa, Libije i Maroka nasuprot problemima žena sjeverno do Sahare). Lilian Lem Atanga u radu *African feminism* iz 2014. godine napominje da se afrički feminizam nikada ne smije izjednačavati s europskim feminizmom. Glavni je razlog to što su drugi problemi s kojima se susreću žene u Africi. Kao glavni problemi Afrike napominju se termini poput represija, diskriminacija. Na prvi pogled, problemi su isti. No, žene u Africi se prije svega bore za jednake mogućnosti i pristup zdravstvu, ekonomiji i obrazovanju. Afrikanke na feminizam zapadnog svijeta gledaju na izrazito negativan način: „Some see feminism as a (Western) ‘weed’ that has infiltrated Africa, equating in some

ways with cultural imperialism and (post-)colonialism. Western feminism is often seen as anti-men, anti-child, and disruptive of the 'natural' state of the family (and its hierarchy), and sometimes as synonymous with lesbianism." (Lem Atanga, 2014: 302).

Kritika afričkoga feminizma zapadnome ponajprije se odnosi na prenamaglašavanje muške privilegiranosti i subordinacija žena. Lem Atanga spominje filozofa Normana Geislera koji smatra da se feministice zapadnog svijeta previše bore protiv muškaraca, te njihovu borbu interpretira kao usmjerenu isključivo za borbu protiv jednog spola; ne za dobrobit žena, već za borbu protiv muškaraca. Bez obzira na to, sve se više afričkih žena deklarira kao feministkinje pod utjecajem zapadnjačkog feminizma, ali ne zaboravljajući na pozitivne afričke vrijednosti. (Lem Atanga, 2014: 303-305).

Afrički feminizam 1990-ih i na početku 21. stoljeća sve se češće dijeli u dva pravca. Prvi je tzv. popularni afrički feminizam, a drugi je intelektualni feminizam. Intelektualni feminizam predstavlja veliki problem tradicionalnoj kulturi. Na njega se gleda slično kao na zapadnjački, kao na proces ili pokret koji odbija i zaboravlja na "dobre" afričke vrijednosti. Njega, prije svega, proklamiraju visoko educirane afričke žene, a to se ponegdje apostrofira kao "ispiranje mozga od strane bijelih feministica" (Lem Atanga, 2014: 305). Također, Ifi Amadiume upozorava na situaciju prisutnu u afričkim društvima – pogrešnu pretpostavku da je intelektualna elita, koja ima veći pristup institucionaliziranom znanju, seksualno emancipiranija:

„African educated elites are mistaken to assume to know more about sexuality than the illiterate masses or traditional villagers, given the fact that age-appropriate sex education that is not only limited to religiosity, disease, pregnancy and abortion prevention is not taught in the school curriculum. In contrast, the curriculum of group rituals of traditional village bush schools took on board sometimes quite thorough sex education; often using clay objects to demonstrate the act of sexual intercourse.“ (Amadiume, n.d.: 4-5) Amadiume smatra da je seksualno obrazovanje u tradicionalnim (domorodačkim) kulturama dvojno – s jedne strane žene priprema na seksualni život, dok s druge strane nastoji kontrolirati žensku seksualnost. To možemo vidjeti i na primjeru Rami iz Chizianina romana *Niketche: priča o poligamiji*: „Sad razumijem zašto su se borili protiv inicijacijskih rituala, ali u tajnosti su preživjeli tijekom stoljeća kao tajna društva. Muškarac koji prođe tu školu zna voljeti. Žena koja prođe tu školu očarava, izluđuje, zrači.“ (Chiziane, 2013, str. 157)

Pozitivna je strana vernakularne inicijacije o seksualnosti što žene pripremi za "ljubav", no negativno je što ta škola uči subordinacija. Uči žene kako da se pokoravaju muškarcima kroz svoju seksualnost. S druge strane, "pravi" afrički feminizam je zasnovan na promicanju vlastite tradicije i identiteta, te vraćanje svega onoga što su im kolonizatori, tj. "bijeli" svijet nametnuo: „True feminism is an abnegation of male protection and to be resourceful and self reliant ... The majority of the black women in Africa and the Diaspora have developed these characteristics, though not always by choice." (Lem Atanga, 2014: 307).

3.2. Povijest Mozambika, književnost i položaj jezika

Mozambik je smješten na jugoistoku afričkog kontinenta, između Tanzanije, Malavije i Zambije na sjeveru, Zambabvea na zapadu, Južnoafričke Republike i Svazilanda (današnja Kraljevina Esvatini) na jugozapadu te Indijskog oceana na istoku. Obuhvaća površinu od 799 380 km². Danas u njemu živi gotovo 20 000 000 stanovnika, od čega u glavnom gradu Maputu 1 200 000 stanovnika. Stanovnici su u najvećoj mjeri Bantu crnci. Najbrojniji su narodi Makua, Tsonga, Sena, Lomwe i Tswa. (Talan, 2015: 141). Od prirodnih bogatstava, Mozambik posjeduje velika ležišta ugljena, titanija, plina, željeza, bakra i grafita, uz znatne hidroenergetske potencijale, no usprkos tome ta golema zemlja spada u red najsiromašnijih država svijeta. Jedan od glavnih razloga tome je upravo kolonizacija protiv koje su se stanovnici Mozambika godinama borili.

Prvi Europljani koji su došli do obale Mozambika bili su oni pod vodstvom Vasca da Game 1498. godine. Portugalci vrlo brzo započinju zaposjedati teritorij Mozambika, ponajviše zbog toga što su 1822. godine izgubili izrazito bitnu koloniju Brazil, koja dobiva neovisnost. Potaknuti gospodarskim gubicima, Portugalci sve više zaposjedaju i koloniziraju Mozambik. Po završetku 1. svjetskog rata, Mozambik je 1919. godine proširen na okolne, dotad njemačke posjede. 1930. godine kolonijalnim aktom uvedena je čvrsta kolonijalna uprava u Mozambiku, a svi posjedi tamošnjih trgovačkih kompanija postaju vlasništvo portugalske države. 1951. godine Mozambik je i službeno postao prekomorska pokrajina Portugala.

Krajem pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća u Mozambiku počinju jačati nacionalni pokreti, kojima je krajnji cilj oslobođenje od Portugalaca na svim životnim sferama. Tako se 1962. godine, pod vodstvom Eduarda Chivamba Mondlanea, utemeljuje Fronta za oslobođenje

Mozambika (FRELIMO) koja dvije godine poslije pokreće oružani otpor protiv Portugalaca. Borbe su službeno prestale 25. lipnja 1975. godine kada je proglašena potpuna neovisnost Mozambika. Prvi predsjednik neovisne države Mozambik postaje S. Machel koji proglašava jednostranački (socijalistički) politički sustav. No nažalost, proglašenjem neovisnosti ne započinje razdoblje mira. Dolazi do krvavog građanskog rata te trajnih sukoba. Tek nakon što je predsjednik Machel poginuo u zrakoplovnoj nesreći, 1986. godine, na čelo dolazi J. A. Chissano, koji intenzivno radi na demokratizaciji zemlje i uvođenju liberalne ekonomije. Zbog brojnih problema s kojima su se stanovnici Mozambika susretali, nije ni čudno što se kroz mozambičku književnost jako često provlače motivi borbe protiv Zapada, tj. kolonizatora.

Jedna je od negativnih strana kolonizacije i učestalih borbi za vlast i činjenica da je proces oblikovanja književne (samo)svijesti tekao znatno sporije. Sustavnija književna djelatnost na području Mozambika počinje tek krajem tridesetih, odnosno početkom četrdesetih godina dvadesetog stoljeća. Talan u svojoj knjizi *Uvod u afričke književnosti portugalskog jezičnog izraza* koristi Pires Laranjeirovu periodizaciju. Ta je periodizacija prihvaćena kao najvjerodostojnija kako iz književnog, tako i iz šireg društveno-političkog, odnosno kulturno-povijesnog aspekta. Laranjeir mozambičku književnost dijeli na pet razdoblja.

Prvo razdoblje obuhvaća period od početka portugalske nazočnosti (kraj 15. stoljeća) pa sve do 1924. godine. Riječ je o razdoblju višestoljetne književne pustoši. Laranjeir to razdoblje naziva „početničkim“ razdobljem mozambičke književnosti. Drugo razdoblje traje od 1925. godine pa sve do kraja Drugog svjetskog rata. Započinje izlaskom Albasinijeve knjige *O Livro da Dor*. Taj se period naziva uvodnim razdobljem. Treće razdoblje traje od 1945./48. do 1963. godine. To je prijelazno razdoblje u kojemu se oblikuje nacionalna mozambička književnost te se naziva razdobljem velikih pjesnika. Četvrto razdoblje traje od 1964. do 1975. godine, u vremenu borbe za neovisnost od Portugalaca te proglašenja neovisnosti. Peto: od 1975. godine do 1992. razdoblje je u kojem se objavljuje niz djela što su (zbog represije) godinama ostala neobjavljena.

Suvremeno razdoblje, od 1993. godine do danas, obilježeno je književnom eksploatacijom problematike ravnopravnosti i slobode, ali još uvijek se nameće pitanje borbe za jezik, kao temeljni stup konstitucije identiteta. (Talan, 2015: 140-148).

3.3. Položaj žena u Mozambiku

Nakon postignute nacionalne neovisnosti, ljevičarska stranka na vlasti FRELIMO posvetit će se uvođenju monogamije. Zalažu se za obitelji sastavljene od muškarca, (jedne) žene i njihovih potomaka. Pridonijeli su poboljšanju životnih uvjeta za žene demokratizirajući obrazovanje i zdravlje, te su uveli zaštitu ženskih prava i promovirali pravo na rad. Također su pripremili prostor za ekonomsku neovisnost žena i njihovu integraciju u sferu rada, prvenstveno kroz razne organizacije. (Fortes Tavares, 2010: 17) Oni će 1973. godine, kombinacijom LIFEMO-a (Liga Feminina Moçambicana) i DF-a (Destacamento Feminino) osnovati i organizaciju OMM (Organização da Mulher Moçambicana) s kojom će kroz razvojnu politiku započeti borbu protiv tradicionalnih kulturnih fenomena i običaja kao što su miraz (lobolo), poligamija ili inicijacijski rituali, koji su viđeni kao izvor rodne nejednakosti. No organizacija OMM je imala velikih problema kada se na vidjelo izašlo da sve ono za što se bore, nije toliko problem ženama u Africi. Ritualni protiv kojih su se borile sve ženske organizacije koje su postojale u to vrijeme, ženama na sjeveru nisu uopće problem. Štoviše, zalažu se za njihovu praksu. Organizacija OMM i dalje ne odustaje od borbe za prava žena ali su zgožene činjenicom da ženama u Africi ne smeta da ih se i dalje smatraju objektom. Arnfred 2011. piše o svojim stavovima i viđenjima na žene u Africi i o njihovoj "borbi" za ravnopravnost: „As far as I knew – my knowledge being based on OMM writings – these rituals were oppressive and humiliating, confirming women's subordinate position and total dependency of the man. (...) The contradictions in Cabo Delgado led for me to a serious destabilization of all preconceived ideas regarding women's emancipation. If these strong and eloquent women were defending rituals, which according to the general theory of women's emancipations were seen as oppressive and degrading, something had to be wrong somewhere!“ (Arnfred, 2011: 12).

Drugi problem koji žene stavlja u nezavidan položaj je lobolo. "Lobolo is a way of respecting the woman – without lobolo she will be considered a prostitute" (Arnfred, 2011: 76) Muževa obitelj prije braka ženinoj obitelji mora isplatiti miraz, kao odštetu. Lobolo (miraz) se u početku isplaćivao u naturi (kroz stoku), no nakon prelaska u postkolonijalno razdoblje, lobolo se isplaćuje u novcima. To je uvelike otežalo situaciju jer su žene postale sve ovisnije o muškarcima. Jednako tako, ako žene žele napustiti svoje muževe, one moraju vratiti lobolo u jednakoj

vrijednosti u kojoj su one bile isplaćene kada su ulazile u brak. To otežava situaciju, jer ukoliko žena nema taj novac, ona je prisiljena ostati uz muža sve do kraja života. No ženama u Africi taj miraz znači sve. One to ne gledaju kao degradirajući faktor već kao potvrdu njihove vrijednosti. Kao što i Arnfred navodi, to je potvrda da se ne bavi nečasnim poslovima, te se pristaje udati i osnovati obiteljsku zajednicu.

Treći je problem, čest u afričkim zemljama, s kojima se susrećemo i u romanu *Nikette: priča o poligamiji* praksa poligamije. U južnim zemljama Afrike poligamija je učestala tradicionalna praksa, no na sjeveru se više ne prakticira u mjeri u kojoj se prije prakticiralo. Poligamija je za većinu afričkih žena pozitivna stvar jer znači raspodjelu poslova. No, kako se vrijeme mijenja, i sve je veći bio utjecaj kolonizatora, žene se sve više obrazuju, poligamiju više ne gledaju kao „dobitak“. Svjesne svojih potencijala, teže monogamiji za koju se i gotovo sve organizacije za prava žena u Africi i zalažu.

Sve ove probleme s kojima se žene u Mozambiku susreću možemo vidjeti i u romanu Pauline Chiziane *Nikette: priča o poligamiji* u kojem se otvoreno progovara o ritualima, odnosu unutar obitelji, pravima žena unutar kuće, poligamiji, obrezivanju, mirazu...

4. Feminizam kao tema u hrvatskoj književnosti u 21. stoljeću

Žensko autorstvo u hrvatskoj književnosti povijesno se i književno-povijesno veže uz pojam književnog feminizma. U tom se kontekstu spominju autorice koje pišu od sredine 19. stoljeća. Prva je od njih Dragojla Jarnević, koja je u dnevničkim zapisima pomaknula granice ženskoga pisanja, pokušavajući sama, u vlastitom tekstu, uspostaviti svoj identitet. U njenom dnevniku obrađuje se niz pitanja: tijelo, smrt, bolest, ljubav, flert, udaja, odgoj, pripadnost, seksualnost, intima... (prema Zlatar, 2007: 133). U kontekstu ženskog pisma i feminističkih tema u hrvatskoj književnosti sedamdesetih godina 20. stoljeća javlja se književnica Sunčana Škrinjarić. No, njezina se prozna djela nikako nisu uspjela recepcijski, prvenstveno u očima kritike, izvući iz ladice djevojačke, adolescentske literature. Nažalost, književna javnost nije uočila da je njena proza model autobiografskog ženskog pisma. Nadalje, od osamdesetih godina djeluju najpoznatije feminističke autorice: Irena Vrkljan, Dubravka Ugrešić i Slavenska Drakulić. Irena Vrkljan je prva pisala na način koji obično smatramo dominantnim modelom suvremene hrvatske autobiografske proze. Dubravka Ugrešić često je bila osporavana kao feministička autorica koja piše ženskim pismom. Najčešće ju se doživljavalo kao "parodijski odmak od prevladavajuće žanrovske proze" (Zlatar, 2005 : 81), te je se uspoređivalo s Tribusonom i Pavličićem. Treća je autorica Slavenka Drakulić. Osim feminističkim književnim temama (žensko tijelo, silovanje, seksualnost) također se u romanima bavi i književnom temom kanibalizma. Sve su tri autorice iz političkih i kulturnopolitičkih razloga tijekom devedesetih godina 20. stoljeća odbačene iz "matice" hrvatske književnosti i etiketirane kao vještice. Optužene su i za duhovnu izdaju te ratno profiterstvo u intelektualnom smislu. Još je jedna naša autorica krajem 90-ih godina doživjela veliki uspjeh igrajući na kartu fikcionalnog i nefikcionalnog u tekstu, Julijana Matanović s knjigom *Zašto sam vam lagala*. (Zlatar, 2004: 80-82).

U postmodernizmu se javlja pojam koji vezujemo za "žensku" književnost i književni feminizam: chicklit. Suvremeni chicklit suvremena je urbana ženska proza, inzistira na subverzivnoj funkciji i subverzivnom djelovanju ženske vizure u doživljavanju i prikazivanju zbilje. Nije u namjeri edukativna niti manifestalno prosvjetiteljska, ali osnažuje procese samospoznavanja i samopotvrđivanja kod čitateljica. Naš najpoznatiji primjer chicklita roman je *Štefica Cvek u raljama života* Dubravke Ugrešić. (Zlatar, 2004: 190-191).

Povijest književnoga feminizma 21. stoljeće tek treba biti napisana, stoga je teško dati potpuni uvid u suvremeni književni feminizam u Hrvatskoj. Helena Sablić Tomić bavi se temom književnoga feminizma u knjizi *Gola u snu*, prateći žensku književnu produkciju i književnu temu feminizma u razdoblju od 2002. do 2004. godine. Najčešće su teme ženske književnosti potraga za identitetom, kako balansirati između društvenog i intimnog, privatnog i javnog, kako pronaći sebe i svoje vlastito JA, borba za pripadnost, borba sa stereotipima, imenima nametnutim kao identitetom, devijacija životnih vrijednosti, ispitivanje seksualnosti, tjelesnost, istraživanje vlastitog tijela, nasilje, te problemi tipične ženske gluposti vezane uz njeno podlijevanje medijima, trendovima ili modi, pitanje ženskog tijela u medijima i tijela pravih žena, gađenja i odbojnosti prema tijelu, stasu... maske koje ljudi navlače kako bi prekrili vlastitu usamljenost, očaj i izgubljenost identiteta. (Sablić Tomić, 2005:175-205). Potom, bitna su obilježja književnog feminizma ciničnost, sarkazam i dvostruko značenje. Autorice koriste sarkazam kako bi na što bolji način prikazale sve kulturne i političke probleme s kojima se žene u moderno doba susreću. Na izrazito otvoren i direktan način progovaraju o tjelesnosti. Bez uljepšavanja stvari, koriste vulgaran jezik koji dopire do svih sfera života, što jako dobro vidimo i na primjeru Ivane Sajko, koja bez imalo suzdržavanja piše o svemu s čime se žene susreću u društvu.

5. Usporedba teme feminizma u suvremenoj hrvatskog i afričkog književnosti na primjerima romana *Niketche: priča o poligamiji* Pauline Chiziane i *Žena-bomba* Ivane Sajko

5.1. Paulina Chiziane

Paulina "Polulli" Chiziane autorica je novela i kratkih priča na portugalskom jeziku. Rođena je 4. lipnja 1955. godine u Manjacazeu u južnoj pokrajini Gazi u Mozambiku. Odrasla je u protestantskoj obitelji koja se za vrijeme njenog djetinjstva seli u Maputo, glavni grad Mozambika. Studirala je na Eduardo Mondlane Sveučilištu. Osim portugalskog, govori i Chopi i Ronga jezik. Chiziane je bila prva žena u Mozambiku koja je objavila roman. Do sada je objavila pet romana i zbirki kratkih priča: *Balada de Amor ao Vento* (1990), *Ventos do Apocalipse* (1993), *O Setiomo Juramento* (2000), *Niketche: Uma Historia de Poligamia* (2002), *O Alegre Canto da Perdziz* (2008), i kratka priča naslovljena *As Andorinhas* (2009). (https://en.wikipedia.org/wiki/Paulina_Chiziane) Maria Armanda Fortes Tavares u svom radu *Women who Give Birth to New Worlds: Three Feminine Perspectives on Lusophone Postcolonial Africa* iz 2010. godine opisuje stil pisanja Pauline Chiziane. Ona napominje da Chiziane u svim svojim djelima pokušava naglasiti teme vezane za društvo, staviti ženski glas u fokus zadržavanja vlastitog identiteta te definirati njihove granice u društvu. Chiziane se u svojim romanima često poziva na usmenu predaju žena. Često u fokus svojih romana stavlja priče žena jedne obitelji. Koristi se genealogijom ženske strane obitelji te pomoću njihove povijesti prepričava sve s čime se žene moraju boriti. Također, u *Ventos* i *Niketche* govori i o povijesti Mozambika, borbi protiv kolonizatora i civilnom ratu. Kako bi se što bolje i jednostavnije shvatilo njeno pisanje, potrebno je prije toga upoznati povijest Mozambika te sve probleme s kojima su se susretali kroz povijest. Borba za očuvanje vlastitog identiteta je također jedna od tema Chizianina pisanja. Paulina smatra da je podjela kolonizatora te nemogućnost spajanja sjevera i juga dovela do razlika i nerazumijevanja unutar zajednice. Sjever i jug su se u tradiciji jako udaljili, a sve je to posljedica izolacije od strane Portugalaca. Paulina Chiziane smatra da je njena zadaća, kao utjecajne afričke književnice, da svojim pisanjem podigne svijest o položaju i tretmanu žene u mozambičkom

društvu i da se tako bori za poboljšanje društvene situacije. (Fortes Tavares, 2010: 96-105). Njen najpoznatiji, ujedno i jedini objavljeni roman na hrvatskom jeziku je *Niketche: priča o poligamiji*.

5.2. *Niketche: priča o poligamiji* (2002, prevedeno na hrvatski 2013.)

Niketche: priča o poligamiji roman je objavljen 2002. godine, a s portugalskog ga je na hrvatski prevela Jelena Pešorda 2013. godine. Autorici je to četvrti roman, a za njega je dobila i uglednu nagradu José Craveirinha. Roman se sastoji od četrdeset i tri poglavlja koja prate Rami, glavnu protagonisticu, koja nakon dvadeset godina braka shvaća da njezin muž Tony, koji je promaknut u načelnika policije, ima još četiri ljubavnice smještene u istom gradu u kojemu žive. Radnja se zbiva u glavnom gradu Mozambika Maputu, koji je sjecište kultura sjevera i juga. Roman progovara o problemima s kojima se žene susreću u afričkoj kulturi. Uz probleme neravnopravnosti javljaju se i druge problemske sfere, poput problema kolonizacije i nametanja vjerovanja i običaja kolonizatora, potom problem samostalne države i vlastitih uvjerenja, stavova, običaja i vjera.

Nakon što su Portugalci kolonizirali Mozambik i eksploatirali ondašnje stanovništvo, javio se ogroman otpor protiv njih. Počela je borba za samostalnost Mozambika koja je ostvarena tek 1975. godine. Zbog višegodišnje borbe, Paulina Chiziane često u romanu *Niketche* spominje pitanje zapadnjaka i slobode njihovog naroda.

Već na početku romana možemo vidjeti motiv ovisnosti žene o muškarcu. Nakon scene nesreće i pucanja stakla, žena, vidno zbunjena i potresena, zaziva svog muškarca, Tonyja: „Ali gdje je moj Tony... gdje je taj čovjek koji mi ostavlja djecu i kuću, ne dajući ni znak života? Muž je u kući sigurnost, zaštita... Muškarca se poštuje... u muževoj prisutnosti dom je više dom, udoban i ugledan.” (Chiziane, 2013: 11)

Jednako tako vidimo da i dalje vlada vjerovanje da žena nije sposobna živjeti normalan i cjelovit život sve dok u životu nema muškarca jer „nedostaje reda jer nema muškarca u kući.”

Nakon razrade uvodnih motiva o značenju muškarca u obitelji radnja se komplicira. Ramin dragi muž, njena zaštita i sigurnost, ima još žena uz nju. Nakon 20 godina braka i petero djece

Rami saznaje da njezin muž nije samo njezin. Slijedi nevjerica, osporavanje vlastitog identiteta i izgleda, strah od odbačenosti, nesigurnost: „Zatvaram oči i zaranjam u sebe. Tražim se. Ne pronalazim se. U svakom kutku svojega bića nalazim samo njegovu sliku. Spuštam se do središta svojega srca i što nalazim? Samo njega... Kad je riječ o poslušnosti, uvijek sam bila poslušna... žrtvovala sam svoje snove radi njegovih...“(Chiziane, 2013: 13).

Nakon prvotne boli i srama odluči uzeti stvari u svoje ruke. Počinje istraživati i raspitivati se s kim to njen Tony gradi novu obitelj. Nakon spoznaje, jedinu nadu vidi u suočavanju s tom ženom. Tko je ona? Što Tony vidi u njoj? Želi li joj uistinu ta ljubavnica uništiti dom i obitelj? Sa silnim pitanjima odlazi do suparničinih vrata odlučna da s potuče. Julieta (ljubavnica) otvara vrata te se njih dvije potuku. Bez obzira što se Rami smatra snažnom i ponosnom ženom, ona se na još jedan način ponižava. Odlučuju se potući oko muškarca kojemu očigledno nije stalo do obitelji i djece. Nakon kratkog razgovora Rami saznaje da Tony ne voli ni Julietu ni njihovu djecu, već ima još jednu ljubavnicu. Polako uočavaju svoju nemoć: „... nažalost, mnoge od nas žena ponašaju se tako. Penjemo se na vrh planine i tek kad smo u zraku, shvatimo da nemamo krila.“ (Chiziane, 2013: 21).

Sažalivši se nad ljubavnicom Rami shvaća da je ona zapravo i „sretna“. Njome se Tony oženio, učinio ju pravom ženom pred oltarom. Paradoksalno razmišljanje je vidljivo u činjenici što je ona sretna jer je potpisala papir te i službeno ima muža. Nije bitno što nije jedina te joj Tony ne daje dovoljno pažnje koliko zaslužuje. Bitno je samo da je ona ta koja je na papiru supruga. Sve što se događa iza zatvorenih vrata postaje manje važno. Važno je samo da je i papir dalje valjan. A sve one nesretne ljubavnice, one nemaju ništa. Nikakvu potvrdu ljubavi. Rami, uvidjevši da joj Julijeta ne predstavlja opasnost i ne može joj uništiti brak, odlazi sva u modricama doma svome mužu. Ne mogavši zaspati nakon spoznaje da joj je muž to napravio, odluči se suprotstaviti i direktno ga pitati zašto vara, na što Tony stereotipno odgovara: „Prevara? Nemoj me nasmijavati! Čistoća je muška, grijeh je ženski. Samo žene mogu varati, muškarci su slobodni, Rami.“ (Chiziane, 2013: 26). Chiziane u liku Tonyja predstavlja sve ono što je u Africi normalno. Sve o čemu se ne govori ali se zna. No ni to nije dovoljno. U takvim su situacijama osobe poput Tonyja žrtve. Rami, kao tipična žena Afrike, ima osjećaj grižnje savjesti: „Htjela sam ga preklinjati da ostane. Moliti ga da mi oprostí što sam ga probudila. Htjela sam pokazati da mi je žao što sam mu povrijedila slobodu.“ (Chiziane, 2013: 27).

Nakon toga slijedi agonija. Kako vratiti muža? Što poduzeti po tom pitanju? Očajna vremena zahtijevaju jednake takve i mjere. Vidimo da u takvim situacijama djevojke i žene vjeruju u vradžbine. Vradžbine koje im u nekim slučajevima mogu ugroziti i život postaju jedina nada kako vratiti muža. Do koje granice je moguće ići za ljubav? Je li to uistinu ljubav ili jednostavno navika usađena od prvog dana djevojinog života? Uči li nas kultura takvom životu ili je to instinktivni strah da će žena ostati posramljena jer postoji mogućnost da je muž ostavi?

Nadalje, u tekstu se mogu vidjeti razlike u načinu učenja djevojaka. Svaka regija na svoj način doživljava žene, te ih po tim načelima i odgajaju. Rami, već očajna, ne znajući kako vratiti ljubav i povjerenje muža, odlazi ljubavnoj savjetnici Makui. Ona je sa sjevera Mozambika. Chiziane u liku ljubavne savjetnice uvodi pitanje odnosa odgoja i vjerovanja na sjeveru i jugu. „Žene s juga misle kako su žene sa sjevera besramne, prijetvorne. One sa sjevera misle kako su žene s juga tromе, hladne. U nekim sjevernim pokrajinama muškarac kaže: „Dragi prijatelju, u čast našem prijateljstvu i kako bismo učvrstili naše bratske veze, spavaj s mojom ženom noćas.“ Na jugu muškarac kaže: „Žena je moje blago, moje bogatstvo. Mora je se hraniti na kratkoj uzici.“ Na sjeveru se žene ukrašavaju kao cvijeće, uljepšavaju se, njeguju. Na sjeveru je žena svjetlost i treba dati svjetlost svijetu. Na sjeveru su žene lagane i lete. U suzvučju pjevaju glasovima slađim i nježnijim od ptičjeg pjeva. Na jugu žene nose tužne, teške boje. Lice im je uvijek ljutito, umorno, dok govore, viču kao da se svađaju, oponašajući prasak grmljavine. Nose rupce na glavi bez stila i ljepote, kao da privezuju naramak drva. Oblače se zato što ne smiju hodati gole. Bez ukusa. Bez smisla. Bez stila. Njihovo je tijelo samo reprodukcija.... To je priča o vječnoj zavisti. Sjever se divi jugu, jug se divi sjeveru.“ (Chiziane, 2013: 32-33)

Nadalje, kroz psihološku seansu njih dvije uspoređuju kulturne običaje sjevera i juga. Mnogi su od njih, gledajući iz pozicije zapadnjačkog društva, morbidni: „Govorile smo o tabuima vezanim za mjesječnicu, koji od sjevera do juga zabranjuje ženi da se približi javnom životu. O tabuima vezanim za jaje, koje žene ne smiju jesti da im djeca ne budu ćelava i da se ne bi ponašale kao kokoši nesilice kad budu rađale. .. O udaljavanju muškaraca od kuhinje kako ne bi dobili spolne bolesti poput sterilnosti ili impotencije. O prehranbenim običajima koji obvezuju žene da muškarcima poslužuju najbolje komade mesa, a sebi ostavljaju kosti, noge, krila i vrat. Koji okrivljuju žene za sve prirodne nepogode...“ (Chiziane, 2013: 32) Chiziane upozorava zapadnjake s čime se sve Rami i druge djevojke susreću. Je li uistinu normalno da u 21. stoljeću žene budu

krive za vremenske nepogode ili se impotencija dobiva ulaskom u kuhinju? Sve su to problem koji su prisutni u 21. stoljeću.

Nadalje, kroz razgovor, dolazimo i do problema poklanjanja žena: „U nekim se sjevernim mozambičkim pokrajinama ljubav sastoji od dijeljenja. Žena se dijeli s prijateljem, s uglednim posjetiteljima, s bratom po obrezivanju. Supruga je voda koja se poslužuje prolazniku, posjetitelju. Ljubav je stopa u morskome pijesku koju obrišu valovi. Ali ostavlja tragove. Jedna obitelj može imati mozaik boja i rasa u skladu s vrstom posjeta koje obitelj prima, jer žena je plodnosti... Na jugu je situacija znatno drukčija. Ženu se predaje samo bratu po krvi ili obrezivanju kad je muž sterilan.“ (Chiziane, 2013: 35). Žene se izjednačuju sa stokom. Tko više ponudi, njegova je. Ili jednostavno, ako nema puno ponuda, poklanja se na korištenje svakome. Je li to uistinu pravi način života i položaja jednog spola u 21. stoljeću?

Nadalje, u romanu nije jedini problem pitanje položaja žene. Nameće se i pitanje slobode. S obzirom na to da su Portugalci kolonizirali Mozambik, Chiziane se i protiv toga bori: „Gurnuta sam u brak bez ikakve pripreme. Ljutim se. Učila sam stvari koje mi ničemu ne služe. Čak sam završila baletnu školu-zamislite. Naučila sam sve one stvari koje rade europske dame, kako pripremiti anđeoske kolačiće, veste, fine manire, sve salonske stvari... Koloniziran je čovjek slijep. Uništava svoje, prisvaja tuđe, a da nije ni dobro pogledao što ima.“ (Chiziane, 2013: 39-40). Smatra da su kolonizatori uništili sve njihove običaje. Uče ih stvarima koje u njihovim životima i njihovom patrijarhalnom načinu življenja neće biti od koristi. Umjesto da su ih učili o spolnom odgoju, oni su ih podučavali domaćinstvo. Uništivši njihovu tradiciju, polako uništavaju i njihov identitet. Žele sačuvati ono što ih čini posebnima: „Otkup na jugu, inicijacijski rituali na sjeveru. Snažne, nepotkupljive institucije. Oduprle su se kolonijalizmu. Kršćanstvu i islamu. Oduprle su se revolucionarnoj tiraniji. Uvijek će se odupirati. Jer one su srž naroda, njegova duša. Preko njih se jedan narod afirmira u svijetu i pokazuje da želi živjeti na svoj način.“ (Chiziane, 2013: 42).

Rami, spoznavši na koji način svijet funkcionira, odluči se boriti za svojega muškarca. Odlazi do treće žene u njegovu životu, Louise. Louise, vidjevši je na vratima, automatski nasrće na nju te je udara. Nakon tučnjave, Louise objašnjava Rami da je odrasla u sredini gdje se muž poštuje te je on „kruh, hostija i ognjište, a žena tek košulja koju muškarac obuče pa skine. Papirnati rupčić koji se potrga i ne popravljiva. Cipela koja se odlijepi i završi u smeću.“ (Chiziane, 2013: 49).

Čuvši to, Rami se sažali nad njom. Louise joj objašnjava da je i ona svjesna da ne uživa ljubav Tonyja. Tony s vremena na vrijeme dođe, napravi dijete i ode do sljedeće ljubavnice. Rami se zgrozi te mahnito kreće u potragu za ostalim ljubavnicama. Tako sreće Saly (Makondanka), Maui (Makuanka). Uviđa da je Maui njegova miljenica. Sve to pripisuje nevoljama jer Maui dolazi sa juga te raspolaže 'moćima' žena s juga, dok Rami dolazi sa sjevera, gdje nikada nije učila o vlastitom tijelu i seksualnosti. Rami, sve očajnija, utjehu i jedini spas traži kod vrača. Vračeva žena je tetovira na tajnom mjestu, razdire joj kožu novim žiletom. Smatra da bi to Tonyju moglo biti lijepo i ženstveno, jer se gruba koža, tetovaže i hrapavi opip ruke smatraju poželjnim u društvu. No ni to ne pomaže. Tony je i dalje opsjednut Maui. Ne vidjevši izlaza, Rami počinje razmišljati o poligamiji. Jedini poštenu način. Tako bi ga barem imala svaki peti tjedan samo za sebe. Počinje se raspitivati kod starijih žena u selu o tome. Odlazi na rođendan Luisina djeteta te upoznaje šarmantnog Louisinog ljubavnika. Razočarana i izgubljena Rami podliježe čarima ljubavnika. Shvativši što je napravila Rami ga optužuje za silovanje. Louise joj objašnjava da je to normalna stvar. Ne može cijeli život čekati Tonyja. I dalje mu je supruga, no svaka žena ima pravo na zadovoljavanje vlastitih potreba. Vito, ljubavnik, nije ju silovao već pružio ono što joj je biološki potrebno. Louise joj još jednom napominje da je „moral kovanica. S jedne je strane grijeh, a s druge krepost. Tišina i tajna sjedinjeni u ravnotežu svijeta.“ (Chiziane, 2013: 78).

Odlučivši da joj je potreban predah kako bi sabrala misli, Rami odlazi svojoj obitelji. Smatra da je obitelj ta koja će joj dati podršku i pomoći joj vratiti muža. Žali se ocu što joj je Tony napravio, na što otac odgovara: „Današnje žene mnogo govore zbog te emancipacije. Previše govoriš, kćeri. U moje vrijeme žene nisu bile takve.“ (Chiziane, 2013: 85) U Rami titra strah i znatiželja što bi bilo da se upusti u poligamiju. Hoće li onda ponovno imati muža? Odlučuje se na krajnji korak, nakon kojega nema nazad: „Kocka je bačena. Ujediniti žene i djecu u jedan snop radi izgradnje obitelji velikog patrijarha. Skupiti krhotine i napraviti spomenik s umiješanim suzama pa ga ulaštiti da se na njemu odražavaju sva sunca svemira.“ (Chiziane, 2013: 92). Organiziraju Tonyjev 50. rođendan zajedno. Odlučuju ga iznenaditi te ga dovesti pred gotov čin. Tony, vidjevši što mu je žena napravila, bježi svojoj majci. Prakticiranje poligamije je normalna i prirodna stvar sve dok to ne postane službeno i javno. Tonyjeva reakcija pokazuje dvojnost rodnih uloga. Muškarci imaju pravo varati svoje supruge i ljubavnice, no kada su dovedeni pred gotov čin da to trebaju legalizirati i otvoreno pred društvom reći, oni bježe, skrivaju se u rupu. Pauline progovara o dvostrukim kriterijima gledanja na poligamiju u Africi.

Nakon što su Tonyju ukazale na činjenicu da su svjesne svega, kreće njihova borba. Žene, vidjevši da su jake i sposobne boriti se za sebe, odlučuju to dovesti na novu razinu. Zašto bi one ovisile isključivo o novcima koji im Tony jednom mjesečno daje? Rami odlučuje dati novac svakoj djevojci da se počne brinuti sama o sebi. Polako svaka od njih pokreće svoj posao. Postaju sve samostalnije i slobodnije. Sretnije su sa životom, Tony im više nije centar svijeta, ne ovise o njegovom milosrđu. Napokon, Rami skuplja hrabrost za posljednji čin koji još nije napravila. Otići svekrvi i reći da njen Tony ima i druge žene te svi zajedno žive u poligamiji. Na njeno veliko iznenađenje, svekrva je sretna jer to znači još unuka. Nije bitno što je njen sin lagao i ponižavao svaku od njih, bitno je samo da je obitelj proširena za još novih članova.

Kada su se svi naviknuli na činjenicu da žive u poligamiji, Rami sastavlja pravila. Iako samostalnije i samosvjesnije, one se i dalje drže starih pravila: „Za početak trebate sastaviti bračni raspored... Tko bude imao mjesečnicu kad je na redu, treba to odmah prijaviti. Ne smijete uprljati Tonyjevo tijelo nečistoćom mjesečnice. To mu može prouzročiti one bolesti od kojih testis postanu veličine bundeve.“ (Chiziane, 2013: 108). Chiziane, svjesno ili nesvjesno, sugerira da je teško pobjeći od vlastitog identiteta. Bez obzira što žele biti slobodnije i živjeti malo liberalnije, one ne žele odbaciti stara vjerovanja. I dalje se drže stari običaja da je žena za vrijeme mjesečnice manje vrijedna te treba izbjegavati bilo kakav fizički kontakt s muškarcem.

Dani im prolaze u miru i slozi, sve do trenutka kada Tony odluči pronaći novu, još mlađu djevojku. Najveći problem u toj priči je što je djevojka mulatkinja: „Mulatkinja je ozbiljna suparnica. Crni su muškarci opsjednuti svijetlom kožom kao što su bijelci opsjednuti plavom kosom... One su propast za naše muškarce.“ (Chiziane, 2013: 114) Glavni je problem što djevojka nije ‘čiste krvi’. Ona je potomak mješovitog braka između bjelca i crnca. To joj daje nečistu krv i nije više jedna od njih. Iskrivljena je, možda i iskvarena. Afrikanke smatraju da mulatkinje nemaju ni jednake vrijednosti ni uvjerenja kao crnkinje jer nisu dio njihovog svijeta. U sebi nose i gene kolonizatora: „poligamija je za crnu ženu, nije za mulatkinje, nije.“ (Chiziane, 2013: 114).

Dolaskom nove žene u Tonyjev život ponovno se nameće pitanje položaja i odnosa prema ženi: „Voljeti i biti voljen je za muškarce. Ženama ljubav koju primaju traje samo dah, bljesak fotoaparata, običan treptaj oka. Ženama voljeti znači biti zamijenjena kao stara krpa drugom, mlađom i ljepšom- kao što je meni bilo. Znači biti živa zakopana kad stigne menopauza- suha je, potrošena je, jalova, ne može stvoriti mužu ni užitak ni djecu...“ (Chiziane, 2013: 116). Ženama

nije dozvoljeno dostojanstveno ostarjeti i svoje posljednje dane dočekati okružene djecom i obitelji. One su samo potrošna roba, korisne sve dok rađaju i tetoše muževe. Onoga trena kada više ne ispunjavaju svoju primarnu i jedinu funkciju, bivaju zamijenjene s novom. Ne dobiju ni malo dostojanstva, nego ih se odbaci te završe na ulici. Pauline, kao i djevojke iz njenog romana razumiju takav način života. One su svjesne da se to svakodnevno oko njih događa. To nije rijetkost, već ustaljena praksa. Pauline se kroz svoj roman pokušava boriti protiv toga. No Rami, iako prevarena, i dalje sebe smatra posebnom i jedinom kraljicom u obitelji. Ona sjedi na tronu, sve su oko nje, ali joj nijedna ne predstavlja opasnost, jer je ona jedina koja ima papir na kojem je zakonom zapečaćeno da je ona jedina žena u njegovu životu.

Tony s vremenom postaje sve nezadovoljniji životom koji živi. On nije izabrao taj život. Legalnu poligamiju su mu one na prevaru nametnule. On je bio sretan jedino dok je to kriomice radio. Osjećao se dovoljno muževno jer se smatrao dobročiniteljem. Daje im novac, kupuje kuće, one ga gledaju kao božanstvo. Sada, kada su se svi ujedinili u obitelj, žene su se počele sve više brinuti o sebi što je potkopavalo njegov ego. Više nije bio heroj, već samo objekt. Kako je on njih nekada prije tretirao, sada one na neki način njega tako tretiraju. On je polako ali sigurno postajao objekt. Potresenog ega, Tony donosi odluku. Rastava od Rami je jedini način da se ponovno osjeća muževno: „Riječ je o kazni. Čistoj osveti. Želim te staviti na razinu drugih žena... Umjesto da odgajaš druge žene, potičeš loše ponašanje.“ (Chiziane, 2013: 141-142). Tonyjev je argument da su žene razvratne i nečasne kad same zarađuju i imaju vlastite novce. To je još jedan od problema s kojima se susreću žene Trećega svijeta, a protiv čega se feminizam bori. Ravnopravnost u pristupu obrazovanju dovodi do mogućnosti traženja dobrih poslova, dobri poslovi donose veću zaradu, a veća zarada dovodi do krajnjeg cilja, to je emancipacija. Što se ženama više onemogućiti rad to je veća ovisnost o muškarcu i teže je pobjeći od uvjeta života u kojima se većina obitelji u Mozambiku susreće. No većina djevojaka, iz revolta prema kolonizatorima, ne prihvaća feminizam: „Vi s juga dopustili ste da vas koloniziraju ti ljudi iz Europe i vaši svećenici koji su se borili protiv naših običaja. Ali što vrijedi taj poljubac u usporedbi s onim što imamo u sebi? Poslije su donijeli pornografiju, tu glupost, samo da zavaraju nesposobne i zabave budale.“ (Chiziane, 2013: 156) Rami se miri sa sudbinom da je Tony više ne želi te odlazi: „Muškarac je drvo života. Mi smo lišće. Padamo kako bi se drugo rodilo. Došlo je vrijeme za moj pad, zbogom, prijateljice.“ (Chiziane, 2013: 158). Što se dogodilo s Rami? Kamo je nestao onaj žar s početka romana? Kamo

je nestala borba za ljubav? Prihvatila je i dijeliti muža samo kako bi ga nekada imala. Žrtvovala je svoj dom kako bi to stvorila, da sada ode samo kako bi Tony dokazao da je i dalje muškarac?

Nedugo zatim, javljaju joj vijest da je Tony mrtav. Ali Rami saznaje da Tony nije mrtav već je otišao u Pariz sa svojom novom ljubavnicom. Nažalost, ne može to nikako dokazati te odustaje od ideje da svima obznani da Tony nije umro. Prepušta se sudbini. U romanu su prisutni prizori silovanja, ubojstva, te zlostavljanja žena na psihičkoj razini, no prizor koji slijedi nakon što je Tony umro je nešto što će zgroziti zapadnjačkog čitatelja/icu.. Naime, nakon što muž umre, žena gubi sve. Gubi kuću, novac, auto i sve što su posjedovali. Završavaju na ulici s djecom. No to nije najgora stvar koja se događa. Nakon proglašenja smrti, žene iz obitelji ulaze u sobu udovice, odvlače ju u kut, žiletom briju kosu i oblače crninu. Osam dana nakon nesreće dolazi na red kutchinga. To je pečat, oznaka vlasništva. Žena se otkupljuje novcem i stokom. Ona je imovina. Oko stola se okupljaju svi muški članovi obitelji te se pregovara o tome tko ima pravo na nju. Žena je za njih samo stoka koju je potrebno što prije probati, te po mogućnosti dalje unovčiti, naravno ako je dovoljno mlada, da je profitabilna. Najgori dio je što Rami razmišlja na način da je to za nju dobro, barem će imati nekoga kraj sebe: „...dobro je znati da mi udovištvo osigurava nekoga, makar privremeno. Utješno je znati kako se imam na koga osloniti, a da ne trebam hodati ulicama i prodavati svoje čari, koje je umanjilo vrijeme.“ (Chiziane, 2013: 183). Odluka je pala na Tonyjevog brata.

Rami, nemajući druge mogućnosti, prepusti se toj činjenici, iako je cijelo vrijeme svjesna da njen dragi muž, Tony nije mrtav, već je u Parizu s novom ljubavnicom. Nakon sebičnog i nepromišljenog provoda Tony se vraća kući i saznaje što se dogodilo. Postaje bijesan i pokazuje emocije po prvi put u romanu. No to nisu prave, iskrene emocije. Nije on tužan zbog Rami, već zbog sebe. On je taj koji je posramljen. Njegova žena je bila u rukama drugog muškarca. To je nedopustivo. Nakon svega proživljenog, Rami traži rastavu, na što Tony u nevjerici promatra: „Tko si ti? Ne prepoznajem te. – Ja sam ona koja je sanjala da će biti voljena, a završila je prezrena. Koja je sanjala da će biti zaštićena, a završila je zamijenjena. To sam ja, udana žena koja je bila napastovana na prve znakove muževe odsutnosti. Ja sam Rami.“ (Chiziane, 2013: 211). Rami odlazi od kuće. S vremenom, kako su djevojke radile svoje poslove i živjele svoje živote, počele su osjećati kako im Tony postaje teret kojega se moraju riješiti. Tako su se počele jedna po jedna odmicati od njega i živjeti svoje, nove živote. Kako su odlazile, tako je Tony počeo gubiti živce i

postajati sve zlovoljniji. Razlog tome nije Tonyjeva nagla promjena ili ljubav, već pitanje ega: „Ali što će ljudi reći? Svi će mi se muškarcima rugati. Svi će sumnjati u moju muškost i ismijavat će me. Reći će da sam ušao u andropauzu. Da gubim moći. Da sam ostavio otvorenu krletku zbog nesposobnosti.“ (Chiziane, 2013: 231)

Kraj romana daje uvid u psihološko stanje ljudi koji su nezadovoljni svojim životima te potezima koje su odabrali: „Pretvorio sam ljubav u suicidalnu igru i vaš me plač slijedi kao duh. Imati mnogo žena ne znači biti mužjak, nego ispaša. I ne znam kako su se ta djeca rađala i odrastala. Nikad im nisam pratio majke u rodilište, nikad ih nisam uzeo u naručje, toliko ih je da im imena brkam, nikad im nisam išao na rođendane.“

„O moj Tony, ne smiješ tako patiti. Ti si samo pozornica na kojoj igra kazališna predstava života. Ti si trg kojim defiliraju tradicije, kulture, načela, tiranija. Poligamija je sustav s filozofijom sklada. Žena ulazi u dom znajući da neće biti jedina. Odveo si me pred oltar i lažno prisegnuo. Potpisao si zakon koji je suprotan tvojim željama. Ušao si u ovaj sustav ne znajući pravila, varajući mene i sve ostale.“ (Chiziane, 2013: 283-284).

Radnja završava Raminim priznanjem da je dijete koje ima Levijevo (bratovo). Tony pada kao pokošen. Nije on umro od tuge, on je umro od srama. Živio je život za koji nije bio spreman platiti cijenu. Varao je, vrijeđao, odnosio se prema ženama kao prema stoki, uništavao im živote a zauzvrat očekivao da će one uvijek biti tu, pokorne, šutljive, uvijek dobro raspoložene kada dođe kući. On je bio gospodar izmišljenog kraljevstva za koje si je sam, neopravdano, dao krunu i titulu. No, kada mu se dogodilo da je on bio taj koji je samo objekt, predmet ismijavanja, doživljen onako kako se cijeli život odnosio prema ženama, umro je od srama jer njegov ego to nije mogao podnijeti.

Paulina Chiziane u ovom odličnom romanu obrađuje niz problema s kojima se žene u patrijarhalnim sredinama nose, počevši od pravila koja su im nametnuta, preko rigoroznih i morbidnih zakona, potiskivanja seksualnosti i ljubavi prema vlastitom tijelu pa sve do problema kolonizacije i gubljenja vlastitog identiteta.

Naslov romana *Nikette* ime je za „makuanski ples... ljubavni ples koji djevojke što su nedavno prošle inicijaciju plešu pred očima svijeta kako bi potvrdile: Mi smo žene. Zrele kao voće. Spreme smo za život! Nikette. Ples sunca i mjeseca, ples vjetra i kiše, ples stvaranja. Ples koji

dira, koji grije. Ukoči tijelo, a od njega duša leti. Djevojke plešu u tangama i perlicama. Sa stilom pokreću tijelo pozdravljajući tajnu života uz okus niketchea. Starci se sjećaju ljubavi koja je prošla, strasti koja se proživjela i izgubila. Nevoljene žene ponovno pronalaze začaranog princa, s kojim jašu, držeći se za ruke, na krilima mjesečine. U mladima budi želju da što prije vole jer je niketche savršena senzualnost, kraljica svih senzualnosti. Kad ples završi, među gledateljima mogu se čuti uzdasi kao da se bude iz lijepa sna.“ (Chiziane, 2013: 137-138). Simbolično, u ovom slučaju ritualni ples koji je ženu nakon 20 godina sigurnosti, braka i djece bacio u ralje zvane život. To bacanje u život ju je prisililo da od „djevojčice“ postane žena i pobrine se za svoju sudbinu. Izuzetno snažna poruka se nalazi u samom naslovu teksta kroz koji je Paulina Chiziane ispričala sudbinu, život i ciklus jedne obitelji u Africi.

5.3. Ivana Sajko

Ivana Sajko, hrvatska književnica, dramaturginja i redateljica, etablirana i u kazalištima njemačkog govornog područja, rođena je u Zagrebu 1975. godine. Diplomirala je na Akademiji dramske umjetnosti 2000. godine na smjeru dramaturgije i magistrirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2005. godine s temom " Uloga i tematizacija ludila u drami 20. stoljeća".

Članica je uredništva u dva časopisa. Prvi je književni časopis Tema i drugi, časopis za izvedbene umjetnosti Frakcija gdje je samostalno uredila dva izdanja. Bila je voditeljica i urednica tv- emisije V-efekt na HRT-u, kazališna kritičarka na radiju 101, te je radila na 3. programu HR, gdje je samostalno uredila više desetaka dokumentarnih emisija.

Kako navodi taj i taj, Sajko je suosnivačica kazališne skupine BAD co., izvodi i režira vlastite drame u hibridnim inovativnim formama. Često nagrađivana, prevedena i izvođena, prvi dramski tekst *23. mačak* objavila je s 20 godina. Drama *Naranča u oblacima* iz 1998. izvođena je u ZKM-u i u Heidelbergu. Priznaje da je u pisanju vode i politički, aktivistički razlozi, premda je političnost dugo bila samo u načinu na koji radi. Njen je cilj, koji i postiže u svojim dramama, pobjeći od klasičnih dramskih zapleta, istražujući dramsko u slučajevima kad nema zapleta i karaktera. (Crnjac, <http://booksa.hr/dossier/ivana-sajko>).

Ivana Sajko ima itekako zavidnu bibliografiju. 2001. godine objavila je *Smaknuta lica* – 4 drame o optimizmu; 2004. godine objavila je *Žena-bomba*, zbirku monologa; 2006. *Rio bar te Prema ludilu (i revoluciji): čitanje, teorija*. Posljednje njene drame uključuju *Rose is a rose is a rose is a rose* iz 2008., te *Prizori s jabukom* iz 2009. godine. (Meandar Media, <https://www.meandar.hr/book-author/ivana-sajko/>) Četverostruka je dobitnica "Nagrade Marin Držić" za dramsko djelo, nagrade "Ivan Goran Kovačić" za prozu, te ordena Viteza reda umjetnosti i književnost Republike Francuske.

Urednica televizijske emisije *Teatrologike*, koja se prikazuje na srpskom programu RTS2, Olivera Milošević poziciju Ivane Sajko u hrvatskoj književnosti opisuje na sljedeći način: „U dramama Ivane Sajko nema tradicionalno oblikovanih karaktera, dok forma izmiče stilskoj i žanrovskoj klasifikaciji. One su nekad kao rebusi koji traže posvećenog i upućenog interpretatora i gledaoca. Odvijaju se u nesvakidašnjem ritmu i bez patetike nose hipersenzitivnost i sentiment, ali uticaje i nadahnuća iz dela drugih autora. S druge strane ti poetski prostori nude i mogućnost ozbiljne meditacije nad nekim od temeljnih problema savremenog sveta kao što su otuđenost, politička bestijalnost, sklonost ka samouništenju, terorizam. Opojnost poezije i ritma kod Ivane Sajko lako prelaze u subverziju i radikalizam.“(Teatrologika, <https://www.youtube.com/watch?v=4xXHR22gtEM&t=649s>)

Ivana je Sajko u intervjuu za emisiju *Pisci na mreži* govorila o svojim stavovima o politici, *Ženi-bombi* te njenom doživljaju kazališta. Političnost, tj. otvoreni govor o političkom stanju glavni je motiv u zbirki monologa *Žena-bomba*. Sajko govori: „Kako se bježi od politike, ako je politika način na koji se strukturira naš svijet i na koji se selektiraju naše informacije, način na koji se disciplinira naše kretanje i mišljenje, bez obzira želimo li to ili ne? Biti svjestan politike je prvi korak u ostvarivanju slobode, jer potpuna je laž da živimo u slobodnom svijetu i mislimo vlastitom glavom, dapače, stavovi medija toliko su infiltrirani u glavama ljudi, oblijepljeni su i zagušeni njima da teško mogu razlučiti vlastite stavove i potrebe od onog što nudi javno mišljenje kreirano na nekoj sjednici... U *Ženi bombi* koja govori o zadnjim trenucima žene koja će izvršiti atentat napisala sam rečenicu iza koje vrlo ozbiljno stojim: Ona je bomba koju neću baciti. Time hoću reći da je pisanje za mene taj teritorij bijesa, teritorij borbe u kojemu neprestano pokušavam izmaknuti modelima i prisilama ne samo kroz ono o čemu pišem, već i kako.“ (Sajko, 2006.;

voditelji: Mirela Šikić-Barbaroša i Miroslav Mićanović, <http://www.aquilonis.hr/Poslovanje/pisci-sajko.html>)

Jednako tako, Ivanu Sajko obilježava bavljenje književnošću, a ne briga o ukusima publike. Umjetnost je sjecište njene intimne i društvene pozicije, što nije podložno pregovorima s trendom ili komercijalnim uspjehom. Također naglašava da kazališta ili muzeji nisu prazni zato što publika nema interes za umjetnost, već očigledno zato što se tamo podmeće umjetnost koja to nije. To je još jedan od razloga zašto se izdignula iz mase prosječnih dramaturga. (Sajko, 2006.; voditelji: Mirela Šikić-Barbaroša i Miroslav Mićanović, <http://www.aquilonis.hr/Poslovanje/pisci-sajko.html>)

5.4. Žena-bomba (2004)

U zbirci *Žena-bomba* uz naslovni tekst nalaze se još i tekstovi *Arhetip: Medeja* i *Europa*. Riječ je o višeglasnim, metaforički dijaloškim monolozima, koji funkcioniraju kao tri priče povezane motivima suvremene Europe, neokolonijalizma, kao i činjenicom da su ispričane iz pozicije žene. (Sajko, voditelji: Mirela Šikić-Barbaroša i Miroslav Mićanović, <http://www.aquilonis.hr/Poslovanje/pisci-sajko.html>)

Prva priča nosi naziv *Arhetip: Medeja (Monolog za ženu koja ponekad govori)*.

Sajko se poziva na Euripidovu Medeju koja je bila divna majka i supruga koja je bila spremna sve napraviti za ljubav svoga muža. Kada je izgubila njegovu ljubav, nadvladala ju je mržnja, gnjev i želja za osvetom. Više nije marila ni za vlastitu djecu. Djeca su bila samo objekt koji ju je podsjećao na muža i na izdaju. Truje novu suprugu i vlastitu djecu. Najgora kazna koju može napraviti, ubije djecu te mu ne dopušta da ih posljednji put vidi.

Medeja kao ime predstavlja teret bivanja dobrom ženom, majkom, suprugom: „Teško mi je govoriti kao žena. Mogla bih biti žena kao što ljudi bivaju shizofrenici i skrivati maternicu u stisnutoj šaci velikog muškarca.... Biti slaba i lomljiva bio je moj osjećaj ljepote." (Sajko, 2004: 7-8).

Ovaj monolog kritizira ženski položaj. Drama započinje riječima „It's hard for me to speak as a woman“. Naime, ukalupljeni stereotipi o ženama su vidljivi u svakodnevnom životu. Uvijek se jasno daje do znanja kako se žena treba ponašati, pričati, sjediti, jesti i govoriti. To je poprilično teško promijeniti. Pogotovo je to teško za osobu koja na sebi ima teret obveza ponašanja tj. koja nosi ime Medeja. Medeja je u ovom slučaju metafora za zadane obrasce ponašanja.

U ovom slučaju, protagonistica je žena moćnika te je prisiljena ponašati se, oblačiti i govoriti po pravilima koja su joj nametnuta. Nema slobode ni mogućnost ostvarenja vlastitog identiteta: „Morali smo ranije ustati, odjenuti sivo i obući uske cipele. Jer u javnosti nije dostojno pokazivati široka stopala, pogotovo ne za ženu s ožiljcima od poroda. Ona mora biti zakopčana, utegnuta, grudima okrenuta muškarcu i poluprofilom prema ostalima. Položaj podrške i poslušnosti.“ (Sajko, 2004: 9). Žena ne smije pokazivati svoje tijelo koje više nije kao s naslovnice. Oduzeta joj je mogućnost da se osjeća kao žena, nema pravo na vlastitu seksualnost. Ona je samo lutkica u izlogu koja služi da se pokaže „sklad“ jedne obitelji.

„Ja postajem prozirna, kroz mene se vide naslovi u novinama, kroz mene je moguće pročitati sitne brojke voznog reda, kroz mene prolaze gradovi u kojima me nitko ne prepoznaje.“ (Sajko, 2004: 13). Žena postaje nevidljiva kada izgubi vlastitu osobnost. Više nije nitko. Samo slovo na papiru koje blijedi s vremenom: „Evo, evo mojih ruku; prazne, bez otisaka, evo mojih grudi; šuplje bez otisaka... Ne ostavljam trag.“ (Sajko, 2004: 14). Prestaje postojati. U jednom trenu odlučuje: „Ne osjećam krivnju. Ne želim biti Medeja.“ (Sajko, 2004: 9). Ona guta bombu, pištolj, nož, otrov kako bi se spasila. Ta bomba, otrov i nož simboli su njenog otpora spram svega što se o njoj misli. Slika koja je stvorena o njoj kao sretnoj i divnoj supruzi i majci samo je mrtvo slovo na papiru. Revolt koji u njoj tinja tempirana je bomba koja će svakog trenutka označiti svoje posljednje sekunde i sve pretvoriti u prah i pepeo. Slika sreće i idile u trenutku će biti urušena. No revolt još nije proradio, te stara, umorna čeka trenutak kad će biti pozvana imenom koji ne predstavlja njen identitet: „Medeja, žena koja nisam.“ (Sajko, 2004: 17).

Ovim tekstom Ivana Sajko bježi od ustaljenih stereotipa da žena „ponekad govori“, njena Medeja/ glumica je tvrdoglava, ona misli unatoč „teškoći i shizofreniji“ ženske pozicije, koja je tjera da se mimikrira u transseksualnog otpadnika i sakrije „maternicu u stisnutoj šaci velikog muškarca“, da je ipak moguće govoriti kao dekonstrukcijski precrtana žena, te da nije potrebno da prizna tko je ni odakle dolazi. (Čale Feldman, 2005: 195).

Drugi dio knjige nosi naslov *Žena-bomba*. Radnja započinje definicijom Ivane Sajko što je to samoubojstvo. Samoubojstvo je čin koji u sebi sadrži „namjeru da prouzroči razarajuću psihološku štetu koja nameće duboki strah i nemir. Cilj je proizvesti negativne psihičke učinke nad cijelom populacijom, a ne samo nad žrtvama određenog napada.“ (Sajko, 2004: 21). *Žena-bomba* neće prouzročiti samo smrt sebe i drugih ljudi. To je kratkotrajan čin, no najgore je ono što slijedi nakon toga, suočavanje s posljedicama. Obitelji ostaju bez svojih voljenih, roditelji bez djece, djeca bez roditelja. *Žena bomba* iz teksta je zapravo sama Sajko. Revoltirana cenzurom i politikom koja vlada, ona je samo još jedna tempirana bomba u kojoj otkucavaju posljednji trenutci prije eksplozije i bunta: tik-tak tik-tak... U *Ženi-bombi* Sajko se bori protiv cenzure. Još jedna njena drama „Rebro kao zeleni zidovi“ je odbijena. Nije dopušteno izvesti je na sceni jer je prerealna, otvorena i stvara konotacije sukoba. Sve ono što se događa oko nas, svejedno je zabranjeno otvoreno reći jer je zabranjen „individualan otpor prema superiornom nasilju.“ (Sajko, 2004: 22). „Ženama je mjesto i prikladno zanimanje da pišu razglednice s ljubavnim porukama: „Ljubavi, ispod mog se prozora previja Lago di Como, a iznad snježni vrhunci Alpa... Pišem ONO. Sama sam. Nedostaješ mi. Ja.“ (Sajko, 2004: 22).

Je li ovo uistinu jedino prikladno zanimanje za ženu? Pisati o emocijama, ljubavi, nedostajanju. Zašto bi autorica bila sposobna i kompetentna za pisanje o tematici rata, smrti, ubojstvima, oružju i samoubojstvima? Zna li ona o čemu govori? Smatra li društvo uistinu da su to muške teme? Sajko na izrazito ironičan način prikazuje s kakvim se sve predrasudama žene u zapadnom svijetu u 21. stoljeću moraju nositi. Ona je „samo ozbiljno lice među zastavicama što lepršaju u rukama grada, oči su staklene, vlažne i krvave i tijelo je stakleno sjajno i krvavo iako suho.. Nijema je, samo bomba govori tik-tak, tik-tak.“ (Sajko, 2004: 24). *Žena* je samo neprimjetna bomba koja prolazi ulicama, a da je nitko ne primjećuje. Gledaju ju, lijepa je, no suha iznutra. Nitko ne zna što se skriva ispod te vanjštine. Miri se s činjenicom da je samo rob koji će biti uništen od strane muškarca za „više ciljeve“: „gospodar, VIP, dobrotvor, đubre... kažu da si vlasnik natečenog crvenog gumba i da ćeš njime raznijeti svijet. Kažu, možda lažu, no u svakoj je laži pola istine i nemam drugog izbora no da im vjerujem.“ (Sajko, 2004: 24). Kada je upitana tko je ona, ona odgovara: „Ja sam maska sa zagonetnim osmijehom.“ (Sajko, 2004: 25); „Moje je ime

Mona Lisa moj osmijeh ne otkriva zube moje ime nije moje moj osmijeh je prezir....“ (Sajko, 2004: 27).

Ona je samo refleksija onoga što je društvo od nje zahtijevalo da bude. Lutka iz izloga bez identiteta. Osmijehom od onoliko centimetara koliko je društveno propisano da je prikladno. Ni previše, da se ne vide zubi i prava sreća, no ni premalo, da ne izgleda umjetno.

Slijedi parada. Slika onog iskvarenog, povodljivog i licemjernog društva: „Natrana ulica. Zastavice uredno uvježbavaju svoj histerični lepet za svečani mimohod.... razgaljena lica, ispružene ruke, masa koja kliče, masa koja dočekuje, koja se raduje, znoji, krivi vrat.... Da bolje vide? Što? Tamna stakla i zaustavljen promet. Oni su tu radi ljubavi za demokratski izabranu vlast koja pod mrtvim semaforima, sirenama, osiguranjem, snajperistima na krovu i agentima među publikom, panično prolaze kroz grad.“ (Sajko, 2004: 33). Nije li to suludo? Sajko se buni protiv cijelog sistema i ismijava masu. Jesu li ljudi uistinu tolike ovce koje ne vide što se oko njih događa? Ili još gore, vide ali se prave ljudi zbog drugih, jer naravno, što će ljudi reći? Slična situacija je i danas. Sramota je progovoriti i pobuniti se. Ako netko izabran s njihove strane dolazi, treba ga ugostiti sa svime što imaju. Nije pristojno kada gosti dolaze govoriti o problemima. To je nedopustivo. Žena u publici predodređena da bude samoubojica samo promatra što se događa. Sutradan, kad se cijela zbrka malo smirila, samoubojice (savjesti) više nema. Ne odgovara: „Danas ne čujem njen glas. Kopanje po starim novinskim člancima... kao da su je utišali. Osjeća se zanižkanom. Potisnutom u stranu. Uvjerena je da je ne volim. Netočno. No trenutno nemam snage da je opravdam. Nemam niti argumenata.... Mi nismo iste, već samo opasno blizu: ona ulazi u moju glavu i ja u njezinu. Ona je bomba koju neću baciti.“ (Sajko, 2004: 39). Mislim da nije ni potrebno objašnjavati što se u podsvijesti događa. Najbolje je citirati Ivanu Sajko koja je u intervjuu za emisiju Pisci na mreži izjavila: „Time hoću reći da je pisanje za mene taj teritorij bijesa, teritorij borbe u kojemu neprestano pokušavam izmaknuti modelima i prisilama ne samo kroz ono o čemu pišem, već i kako.“ (Sajko, 2006.; voditelji: Mirela Šikić-Barbaroša i Miroslav Mićanović, <http://www.aquilonis.hr/Poslovanje/pisci-sajko.html>)

Progovara i o tome što je ona, od čega je napravljena: „Ja sam mehaničko čudo napravljeno po provjerenom receptu: osam kilograma plastičnog eksploziva, dva kilograma željeznih čavli, metar žice u dvije boje, baterija, detonator i prekidač.“ (Sajko, 2004: 40). Samo još jedna nezadovoljna osoba koja erumpira u sebi, gdje detonator žari sa svakim novinskim člankom, a

prekidač otpušta iz trena u tren. To psihičko stanje se događa svakoj osobi, no zbog još uvijek nejednakosti i neravnopravnosti žene su sklonije mentalnim padovima te su idealne žrtve za manipulaciju. Kasnije, pod pritiskom okoline često postaju samoubojice. One su „najpoželjniji regruti u samoubilačkim napadima iz tri bitna razloga - ženske su osobe manje sumnjive, drugo - u mnogim konzervativnim društvima postoji zazor od pretraživanja žena, i treće - žena može nositi eksplozivnu napravu ispod odjeće pretvarajući se da je trudna. Regrutiranje žena često se vrši pod prisilom, tj. ucjenom društvenom stigmatizacijom.“ (Sajko, 2004: 46).

I dalje ne živimo u ravnopravnom društvu. Poražavajuća je činjenica da se nad ženama vrše prijetnje društvenom stigmatizacijom. Jesu li žene predodređene da budu žrtveni janjci samo jer imaju takve biološke predispozicije? U konzervativnim državama žene predstavljaju samo stroj za reprodukciju, no činjenicom da se njihova lažirana trudnoća koristi za ubijanje drugih ljudi, žene čini još degradiranijim spolom. Oduzima im se dostojanstvo. Nadalje, položaj unutar društva najbolje dočarava unutarnji monolog samoubojice: „Bi li voljela preživjeti? Ne. To si naučila napamet? Prestani. Tko te naučio? Šuti... Kako se zoveš? Mona Lisa. Znam tvoje pravo ime. Što ti to vrijedi. Ja sam ga zaboravila.“ (Sajko, 2004: 58-59). Izgubljene u masi, naučene i odgojene po istome principu, zakupljivane s godinama, žene gube identitet, pa i svoje ime. Tko su one? Samo tempirane bombe stvorene da izvrše svoj krajnji cilj te da nestanu s planete.

Život završava: „Moj će kratak i tihi život žene završiti bučnom smrću i pitanjima na koje nikako nisam uspjela odgovoriti: Je li ovo junački čin što završava mojim samoubojstvom ili je ovo samoubojstvo skriveno iza junačkog čina?... Jesam li dobro naučila svoju ulogu?“ (Sajko, 2004: 63-64). Naučene uloge s vremenom postaju bomba osuđena da u jednom trenutku eksplodira. Političko i društveno okruženje nas prisiljava da se zapitamo, je li naučena uloga dobre i tihe žene možda bolje rješenje od hrabrosti i govora? Hoće li je itko žaliti nakon smrti? Je li ostavila iza sebe trag svojom požrtvovnošću za druge i za „boljitak“ izopačenog društva. Sajko u tekstu o ženi bombi na sarkastičan i izrazito političan način govori o položaju žena u 21. stoljeću.

Treći tekst drame Ivane Sajko *Žena-bomba* nosi naziv *Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)*. Predložak po kojemu Sajko oblikuje protagonisticu fenička je princeza iz grčke mitologije, Europa. Zaveo ju je i silovao Zeus koji se pretvorio u prekrasnog bijelog bika sa zlatnim

rogovima. Radnja ovoga monologa odnosi se na priču o Europi i bijelom biku te se isprepliće s motivima drame Bertolta Brechta *Majka Courage i njezina djeca* (1939).

U Brechtovoj je drami dramsko lice majke požrtvovna žena koja voli i brine za svoju djecu sve do trenutka kada treba birati između bogatstva i ljubavi prema njima. Pohlepa je jača i pobjeđuje. Na početku mama drži monolog: „Ja sam spomenik kulture nulte kategorije. Jebena kolijevka civilizacije u kojoj zibam 450 milijuna svoje djece. Ja sam arheološki masterpiece isklesan, izbušen i konzerviran. Ja sam sedamdesetpostotni katolik, imam visok prag tolerancije... ja sam samohrana majka svoje raspjevane vojske...“ (Sajko, 2004: 69). Slika žene iz ove priče je drugačija nego prethodne dvije. Majka predstavlja nemoral, pohlepu i samoljublje. Pronalazi svoj identitet i mir onog trena kad se rješava tereta: „No tek kad je ukrotila i bijelog bika, čiji se vulgaran jezik i zaostali stavovi nikako nisu mogli uklopiti u njen svježi image, odahnula je i započela novi život. Bik je predugo stvarao lošu sliku o njezinu karakteru pričajući da je glupača, proždrljivica, častohlepna, nimfomanka, izdajica, lažljivica – prava vještica s otpornošću žohara.“ (Sajko, 2004: 72). Sreću je postigla tek kada je uzela svoju sudbinu u svoje ruke, skupila hrabrosti, zanijekala Pukovnika, zatomila u sebi sve osjećaje koje je imala prema Pukovniku te otišla. Postala je sve ono što je oduvijek željela, ispunila je sebe.

No vratimo se na početak, kako je došla do spoznaje te kako je odlučila otići. Pukovnik, bogat, moćan i ugledan tražio je suprugu. Ona je bila idealna, a ujedno se i dovoljno ponizila pred njim: „Glupavo smo se kesile. Trebao si uzeti plijen. Odmjerio si nas polako i očito - kao da odmjeravaš konje za svoju ergelu. Zagledao si se. Spustila sam pogled... Pomislila: Ma, nemoguće, no već si prilazio.. Meni! Jezik ti je bio prost i jednostavan precizan poput naredbi.“ (Sajko, 2004: 81-82)

„Ništa nisi rekao, no ja sam bez obzira dotrčala. Htjela sam biti dobar konj na kojem ćeš proći ispod slavoluka. Pozirati za novine. Potapšati ga po stražnjici. Dobar konj koji je ponos gospodara. Udarac tvoje čizme u moju slabinu bio je takt za izvršavanje naređenja.“ (Sajko, 2004: 82-83).

Sajko na izuzetno ciničan način predstavlja koliko je žena minorna spram muškarca. Na što je sve spremna pristati, na koje se sve niske grane spustiti samo kako bi se osjećala „lijepom“ i poželjnom. Žena, koja sebe smatra majkom i stupom društva, osoba koja je kompetentna odgojiti djecu i pomoći im da stvore svoj identitet, je ista ona žena koja sebe ponižava zbog muškarca.

Teško je prihvatiti činjenicu da ona može odgojiti djecu koja će misliti i boriti se za sebe, ako ona sama to ne može napraviti.

Nakon stupanja u brak stvari se mijenjaju. Postaje pohlepna, želi rat, jer je „rat društveni proces neraskidivo povezan s razvitkom društva.“ (Sajko, 2004: 85) On ih je trebao nahraniti. Donijeti im prosperitet, moć, zlato, ugled. Mama s vremenom postaje sve nezasitnija. Više muža ne gleda kroz prizmu ljubavi, već samo kao objekt zarade. Ona naručuje predmete koje on mora donijeti kao poklon kad se vraća s bojišta. Svaki put se vraćao u sve gore stanju no to kod nje ne izaziva sažaljenje: „Rat uništava čovjeka. Nisam te više slušala. Zabila sam glavu u zlatnu škrinju i žderala, žderala... Nisam si mogla pomoći.“ (Sajko, 2004: 89).

Sajko prikazuje nemoral, iskvarenost i trulež društva: „Zašto si još uvijek tu? Sva su dobra mjesta već rezervirana: starački domovi krcati, krevet u gerijatriji skup, vrata crkve su ti zatvorena, kuće nemaš, a na klupama je zabranjeno spavati. Prestar si da se ispričaš, preglup da kažeš nešto u svoju obranu, precrn da se uvališ u varikinu i preružan da te povedem sa sobom... Neizlječiv si. Dijagnoza:... starost!“ (Sajko, 2004: 107). Onoga trena kada čovjek ostari, ostaje sam. Ni skupi pokloni, ni „ljubav“ divne žene, ni hrabrost i borba koju je napravio za državu, ne osiguravaju mu miran i spokojan kraj. Sve do trenutka kada osoba donosi prosperitet i poboljšava ekonomiju, osoba je slavna, no onoga trena kada postaje materijalni višak, nitko više ne želi ni čuti.

Jednako tako, kroz tekst *Europa* progovara se i o slikama o ženstvenosti: što i kako žena mora izgledati, jesti i ponašati se da bi bila žena: „(...) televizija je prikazivala slike djevojčica bez apetita-s izbačenim rebrima, usukanim crijevima i šiljatim koljenima. Htjela sam biti poput njih. Rahitična. U trendu.... Znaš li kako ženi teško pada kad joj salo proguta tijelo?“ (Sajko, 2004: 92). Živimo u svijetu gdje je rahitično tijelo poželjno i gdje tijelo definira ženstvenost. Svijetu gdje se jedna žena mora dovesti na rub egzistencije samo kako bi se osjećala privlačnom.

U jednom trenutku mama odlučuje reći ne tome. Želi živjeti, a jedini način da nastavi svoj život je da izda muža koji joj je toliko toga priuštio. Izdaje ga pred sudom, govori o svemu što je radio. Osjeća se loše, no to je oslobađa: „Voljela sam te, Pukovniče, kao prava glupača... No smogla sam snage da te iščupam iz misli, iz trbuha, iz sjećanja... da te javno zaniječem i svjedočim protiv tvojih najvećih pobjeda, da operem i zgulim sve mirise, dodire i riječi, da te zaboravim okrutnije no što se zaboravljaju mrtvac.“ (Sajko, 2004: 114).

Radnja završava Pukovnikovim propadanjem. On spoznaje da ideali koji su ga vodili kroz život više ne znače ništa. Napušten, posramljen i odbačen gubi volju za životom i potom umire od srama.

Tri autoričina monologa pričaju priče o sudbini triju različitih žena. Neke se nose sa stigmom društva i bore se protiv nje, dok neke jednostavno nisu dovoljno jake mentalno da je podnesu te u sebi nose tempiranu bombu koja metaforički ili doslovno eksplodira i uništava u potpunosti njihov život. Ispraznost koja ostaje govori o društvu o kojemu je Ivana Sajko u ovoj drami otvoreno i izravno govorila. Društveni položaj žena, neadekvatan politički sustav i nerazvijena društvena svijest su glavne teme feminističke hrvatske književnosti 21. stoljeća.

5.5. Usporedba hrvatskog i afričkog književnog feminizma na temelju pisanja Ivane Sajko i Pauline Chiziane

Hrvatski i afrički feminizam razvili su se iz različitih društvenih, političkih i socijalnih uvjeta te njihove artikulacije nisu jednake.

Feminizam u Africi nije posve kompatibilan zapadnjačkom feminizmu. Afričke feministkinje zapadnjački feminizam vide kao snažno okrenut protiv muškaraca. U romanu *Nikette* pojavljuje se motiv bjelkinje koja za afričku ženu predstavljaju zlo. Čak i mulatkinje donose nevolje, jer imaju „nečistu“ krv. Odnos Afrikanki i bjelkinja sažeto interpretira Klugman: „... it seemed that Black men found it easier to act as if these women were asexual. The apparent White women's independence from men and family ties, their ability to make decisions and to move around at night, and so on were completely alien to the men. Nonetheless, the alienation has not been qualified as to whether it was a result of Black men not being able to exercise their patriarchal disposition on these women because they were White or rather it was „alien“ because Black women did not seem to lose ties with their families, nor to make decisions and move around at night. Klugman concludes by stating that, “sexual relationships inevitably happened, some of which were lasting but most of which were fleeting, leaving the wives of the men concerned to

feel threatened and angry toward those women.” (Klugman, navedeno u Nyaradzo Goredema, 2009: 28).

Afrička borba za ženska prava usmjerena je na ženski identitet, potom poboljšanje zdravstvene zaštite, dostupnost obrazovanja, te naposljetku položaj žene u obitelji, što je precizno artikulirano u romanu Pauline Chiziane. U komparativnom omjeravanju hrvatskog i afričkog feminizma važan je motiv uspostava ravnoteže u poboljšanju položaja žene u obitelji i tradicije. Afrička žena smatra da je muškarac glava kuće i da se tradicija treba očuvati, ali da žena mora ostvariti bolji položaj. S druge strane, hrvatski književni feminizam u 21. stoljeću radikalnije artikulira zahtjev za egzistencijalnom i esencijalnom ravnopravnošću spolova. Muškarac nije glava kuće, nije prvenstveno izvor prihoda, već je ravnopravni član obitelji kad se radi i o kućanskim poslovima i o odgoju djece.

Stil pisanja hrvatskih autorica koje artikuliraju feminističke teme u 21. stoljeću je oštar, surov, ciničan, sarkastičan. Autorice koriste vulgaran jezik i turpizme, ne ustručavaju se psovati u tekstu, govoriti o masturbaciji, tjelesnosti i seksualnim potrebama. Sajko na ironičan način progovara o unutarnjim borbama s kojima se žene susreću i predrasudama s kojima se bore. Također, koristi imena kao definiciju stvaranja identiteta. Sajko u prvom tekstu koristi ime Medeja, žena koja nisam. Predstavlja ženu uglednika, koja noseći ime Medeja pregovara s identitetskim implikacijama imena. No, ona ne želi biti takva. To joj je nametnuto. Ista situacija je bila i s Medejom. Postavljeni su dvostruki kriteriji. Medeja je trebala biti vjerna supruga i majka, ali Jason nije morao biti vjeran. On je, da bi popravio svoj položaj, napustio obitelj i otišao. Jason, da bi postigao svoj cilj, odlazi i to je društveno prihvatljivo, a da je Medeja odlučila otići, to bi bilo neprihvatljivo.

Paulina Chiziane, za razliku od Sajko, ne koristi vulgaran jezik i temi seksualnosti pristupa na posve drukčiji način. Cenzura i tabu još su uvijek zastupljeni u afričkoj književnosti. Politiziranje poligamije, otvoreno govorenje o stvarima koje se događaju unutar obitelji i četiri zida u afričkoj je književnosti još uvijek novo. Te teme još uvijek nisu česte pa se ni čitatelji nisu do kraja naviknuli na takvu tematiku. Smatram da je možda najproblematičniji dio knjige bio dio gdje na vrlo štur i kratak način Chiziane govori o vođenju ljubavi jednog muškarca i pet žena odjednom. U *Nikette* je to vrlo cenzurirano prikazano. Hrvatske autorice bi puno drugačije i surovije prikazale takve scene.

Tema koja povezuje hrvatski i afrički feminizam 21. stoljeća je politika. Naime, obje autorice oštro kritiziraju politiku društvenog sustava i obje je tematiziraju vrlo izravno: to je rijetka tema o kojoj Chiziane progovara bez cenzure. Smatram kako razlike u jeziku i otvorenom govoru o ženskim pitanjima i pitanjima tijela ne bi trebale predstavljati problem današnjem društvu. Možda u Africi još uvijek nije dozvoljeno govoriti o tjelesnosti, ali kod nas bi to trebalo biti drugačije. Naime, često sam se susretala s činjenicom da ljudi ne žele gledati predstave gdje glumci goli igraju predstavu. U publici nastane žamor, svi okreću glavom. Slična je situacija i s književnošću. Knjige koje govore o seksualnosti i politici još uvijek nisu dobrodošle na police i gotovo se uvijek oko njih "diže prašina". U 21. stoljeću bi to trebalo biti iskorijenjeno. Vjerujem da se ljudi još uvijek drže starih, konzervativnih uvjerenja te da im je nezamislivo da glumci svoje uloge u kazalištu tumače goli. Društvo, koliko god "napredno" i dalje vuče korjene konzervativnog društva. Sve dok se liberalizacija ne provede u potpunosti, postojat će jaz između tjelesnosti i ugode. Ljudi nikada neće biti opušteni u kazalištu te se neće fokusirati na ono bitno, a to je pouka koja se treba iščitati iz predstave. Ista je stvar i sa književnošću. Dok god se naglasak u knjigama stavlja na scene seksualnosti, a ne prati se ono bitno (poruka autora/ice) nikada nećemo moći s ponosom reći da živimo u liberalnom društvu

Uzimajući u obzir velike razlike među kulturama, smatram da u Africi vrijeme borbe za ženska pitanja tek dolazi. Djevojke se tek obrazuju. U afričkim se književnostima tek stvara književni kanon feminističke književnosti, no afrički se književni feminizam brzo razvija te se trenutno afirmiraju još neke književnice koje u svojoj književnosti prezentiraju feminističke teme, poput Noemie de Sousa i Lilie Momple.

6. Zaključak

Feminizam nije jednostavan društveni proces s obzirom na svoje povijesno i društveno kontekstualizirane artikulacije. Polazna je točka feminizma borba za rodnu ravnopravnost u svim sferama života. Tema ovoga rada odnosi se na artikulaciju feminizma u dvama književnim tekstovima: hrvatskom i afričkom.

Elementi feminizma u afričkoj i hrvatskoj društvenoj zajednici razvijeni su u povijesno, društveno, politički i vremenski različitim kontekstima. Vjerovanja i tradicije koje identitetski oblikuju afričke žene otežavaju proces feminističke borbe za ravnopravnost, dodatno opterećene problemom afričkoga neprihvatanja zapadnjačkoga feminizma i njegovih politički artikulacija. U Africi je obitelj izrazito važan društveni i identitetski element. Afrički feminizam nastoji na ostvarivanju boljeg društvenog položaja i obrazovanja žena, te dosizanje kvalitetnije zdravstvene zaštite. Afrički feminizam svoju borbu vidi kao esencijalno afričku.

S druge strane, feminizam kao tema hrvatske književnosti postupno se artikulira u sve većem korpusu tekstova brojnih autorica. Ivana Sajko u svojoj knjizi *Žena-bomba* progovara o situacijama u kojima su se brojne žene barem jednom u životu našle. Svatko se barem nekada našao pred zidom i nije znao što dalje. Žene se još uvijek bore za svoje mjesto u društvu. Svaka se na svoj način bori protiv stereotipa. Sajko je kroz tri priče ispričala tri situacije. Svaki od pripovijedanih ženskih likova bira svoj put koji će ga dovesti do ostvarenja krajnjeg cilja, a to je pronalazak sreće i vlastitog identiteta.

U proučavanju literature za diplomski rad naišla sam na velike nedostatke u hrvatskoj literaturi. Naime, feminizam u afričkoj književnosti je jako lijepo sročeno i postoje brojne knjige i znanstveni članci koji lijepo i jasno prikazuju sve komponente razvoja feminizma u Mozambiku. Za hrvatsku literaturu nije takav slučaj. Mi imamo obrađen samo dio koji uključuje početke feminizma i 20. stoljeće. Bilo je jako teško pronaći kako se u Hrvatskoj predstavlja feminizam u postmodernoj književnosti. Nadalje, smatram da hrvatski feminizam u književnosti doživljava svoja najbolja vremena. Cenzura više nije prisutna, autorice sve slobodnije iznose unutrašnje nemire i sve se otvorenije priča o nejednakosti. S obzirom na korpus književni djela 21. stoljeća, rekla bi da je nejednakost još uvijek vidljiva u svim sferama života. Naravno, ne u mjeri u kojoj je bila prije pedesetak godina. Pomaci su vidljivi i mogu se pratiti i kroz književnost. Isto tako,

feminizam u Africi sve više raste. Njihov korpus djela postaje sve kvalitetniji i izravniji. Smatram da se otvaranjem novih pitanja u književnim djelima može postići mnogo. Kroz romane i sudbine likova, žene se poistovjećuju i kroz prizmu romana i likova iz romana stvaraju stavove. Vide da ništa nije izgubljeno, da se ne moraju pomiriti s činjenicom da je njihov život podređen muškarcu. Tako se stvaraju novi pogledi na svijet i novo, liberalnije društvo.

7. Popis korištene literature

1. Ahikire, J. (2014) African feminism in context: Reflections on the legitimation battles, victories and reversals, str. 7-23 <http://www.agi.ac.za/sites/default/files/image_tool/images/429/feminist_africa_journals/archive/02/features_-_african_feminism_in_the_21st_century_-_a_reflection_on_ugandagos_victories_battles_and_reversals.pdf> Pristupljeno 8. 1. 2019.
2. Amadiume, I. (s. d.) Sexuality, African Religio-Cultural Traditions and Modernity: Expanding the Lens Africa Regional Sexuality Resource Centre (ARSRC), <<http://www.arsrc.org/downloads/features/amadiume.pdf>>. Pristupljeno 5. 1. 2019.
3. Amgborale Blay, Y. (2008) All the 'Africans' are Men, all the "Sistas" are "American," but Some of Us Resist: Realizing African Feminism(s) as an Africological Research Methodology. The Journal of Pan African Studies, Vol.2 No.2., str. 58-73. <<http://www.jpanafrican.org/docs/vol2no2/AllTheAfricansAreMenAllTheSistas.pdf>>. Pristupljeno 8. 1. 2019.
4. Arnfred, S. (2011) Sexuality and Gender Politics in Mozambique: Rethinking Gender in Africa, Woodbridge & Uppsala: Boydell & Brewer Ltd, James Currey and The Nordic Africa Institute.
5. Arnfred, S., Ampofo A. A. (2010) African feminist politics of knowledge; Tensions, Challenges, Possibilities. Nordiska Afrikainstitutet
6. Bahovec, E. (2011) Egzistencijalistički feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing
7. Bertoša, M. (2002) Feminizam u lingvistici- lingvistika u feminizmu: odabrane teme. Suvremena lingvistika, br. 51/52, str. 283- 286.
8. Bertoša, M. (2001) Jezične promjene i feministička kritika jezika. Revija za sociologiju, Vol. 32 No. 1-2, str. 63-75. <https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=227124> Pristupljeno 4.1.2019.
9. Biti, V. (1997) Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije. Zagreb: Matica hrvatska

10. Blagojević J., Lončarević K. (2011) *Postmoderni feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing*
11. Cerjan- Letica, G. (1985) *Feministički pokret — organizacija, oblici i sadržaj borbe. Revija za sociologiju, Vol. 15 No. 3-4, str. 167-182. < https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=229663> Pristupljeno 8.1.2019.*
12. Chiziane, P. (2013) *Niketche: priča o poligamiji. Zagreb: Meandarmedia.*
13. Crnjac, I. (2011) *Sajko, Ivana. <<http://booksa.hr/dossier/ivana-sajko>> Pristupljeno 8.1.2019.*
14. Čale Feldman, L. (2005) *Femina ludens. Zagreb: Disput*
15. Duhaček, D. (2011) *Klasični liberalni feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing*
16. Fortes Tavares, M. A. (2010) *Women who Give Birth to New Worlds: Three Feminine Perspectives on Lusophone Postcolonial Africa. The University of Manchester*
17. hooks, b. (2004) *Feminizam je za sve: Strastvena politika. Zagreb: Centar za ženske studije.*
18. Jadreškić, D. (2010) *Evolucijska psihologija i feminizam. Čemu : časopis studenata filozofije, Vol. IX No. 18/19, str. 12-29. < https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=92318> Pristupljeno 7.1.2019.*
19. Jug, S., Cimer, S (2015) *Utjecaj interpretacije na prevođenje na primjeru prijevoda monologa Žena-bomba Ivane Sajko. Krležini dani u Osijeku 2015. Hrvatska drama i kazalište u inozemstvu, Prvi dio. Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbu HAZU; Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zagreb; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku; Filozofski fakultet Osijek*
20. Karanfilović, N. (2011) *Postkolonijalna teorija i globalni feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing*
21. Lem Atanga, L. (2014) *African feminism? John Benjamins Publishing Company < http://www.academia.edu/26547312/African_feminism> Pristupljeno 8. 1. 2019.*
22. Matijević, N., Kapor Stanulović, N., Milojević, I. (2011) *Psihoanalitički feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing*

23. Milošević, O. (2018) Teatrologike: Ivana Sajko
<<https://www.youtube.com/watch?v=4xXHR22gtEM&t=649s>> Pristupljeno 8. 1. 2019.
24. Moi, T. (2007) Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija. Zagreb: AGM
25. Mussett, S. (n.d.) Simone de Beauvoir (1908—1986)
<<https://www.iep.utm.edu/beauvoir/#H3>> Pristupljeno 18.1.2019.
26. Nyaradzo, Goredema R. (2009) Women and Rhetoric in South Africa: Understanding Feminism and Militarism. Cape Town: Faculty of the Humanities, University of Cape Town
27. Oraić Tolić, D. (2005) Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture. Zagreb: Naklada Ljevak
28. Perović, V. (2011) Anarhistički feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing
29. Phallogocentrism, Oxford Dictionaries: English Dictionary, Thesaurus, & grammar help, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/phallogocentrism>, pristupljeno 30.1.2019.
30. Pišković, T. (2016) Feministički otpor rodnoj asimetriji u jeziku i jezikoslovlju <<https://stilistika.org/stiloteka/rasprave/150-feministicki-otpor-rodnoj-asimetriji-u-jeziku-i-jezikoslovlju>> Pristupljeno 8.1.2019.
31. Sablić Tomić, H. (2005) Gola u snu. O ženskom književnom identitetu. Zagreb: Znanje
32. Sajko, I. (2004) Žena-bomba. Zagreb: Meandar
33. Sajko, I. (2006), Intervju za emisiju Pisci na mreži

<http://www.aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/Intervju_Vjesnik.pdf> Pristupljeno 8. 1. 2019.
34. Sajko, I., MeandarMedia < <https://www.meandar.hr/book-author/ivana-sajko/>> Pristupljeno 23.1.2019.
35. Talan, N. (2015) Uvod u afričke književnosti portugalskog jezičnog izraza. Zagreb: Leykam international
36. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Crni_feminizam> Pristupljeno 7. 1. 2019.
37. <https://en.wikipedia.org/wiki/Paulina_Chiziane> Pristupljeno 25.1.2019.
38. Zaharijević, A. (2007) Kratka istorija sporova: šta je feminizam?// Kategorički feminizam: nužnost feminističke teorije i prakse/ Čakardić, A. (ur.), Zagreb: Centar za ženske studije

39. Zaharijević, A. (2011) Radikalni feminizam// Uvod u rodne teorije/ Milojević I., Markov S. (ur.), Novi Sad : Mediterran Publishing
40. Zlatar, A. (2004) Tekst, tijelo, trauma. Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti. Zagreb: Naklada Ljevak
41. Zlatar, A. (2006) Prefeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti.// Jezik književnosti i književni ideologemi,Zbornik Slavističke škole/ Bagić, K. (ur.), Zagreb (2007): Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste
42. Zlatar, A. (2010) Rječnik tijela; Dodiri, otpor, žene. Zagreb: Naklada Ljevak

Životopis

Ivona Marić rođena je 16. ožujka 1994. godine u Županji. Osnovnu je školu pohađala u Županji. Nakon završene osnovne škole, upisuje opću gimnaziju. Godine 2012. upisuje dvopredmetni preddiplomski studij kroatologije i povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. 2016. godine završava preddiplomski studij obranom završnog rada pod naslovom *Obrazovanje žena u 19. stoljeću*. Te godine upisuje nastavnički smjer diplomskog studija kroatologije i nastavnički smjer diplomskog studija povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta. u Zagrebu.